

ISSN 2522-9303 (Print)
ISSN 2522-9478 (Online)

ЕКОНОМІКА
УКРАЇНИ

ECONOMY
OF UKRAINE

2025 **7**

(764)

Ідентифікатор медіа R30-02924

<https://doi.org/10.15407/economyukr>

Головний редактор: ГЕЄЦЬ В.М. (д.е.н., проф., академік НАН України)

Заступник головного редактора: КОРНІЄНКО І.В.

Редакційна колегія: АНТОНЮК Л.Л. (д.е.н., проф.), БАЖАЛ Ю.М. (д.е.н., проф.), БАЖЕНО-ВА О.В. (д.е.н., проф.), БИСТРЯКОВ І.К. (д.е.н., проф.), БОРОДІНА О.М. (д.е.н., проф., академік НАН України), ДАНИЛИШИН Б.М. (д.е.н., проф., академік НАН України), ЄГОРОВ І.Ю. (д.е.н., проф., член-кор. НАН України), ЄФИМЕНКО Т.І. (д.е.н., проф., академік НАН України), ЗАЛОЗНОВА Ю.С. (д.е.н., проф., член-кор. НАН України), ЗАЯЦЬ Т.А. (д.е.н., проф.), ЗВЕРЯКОВ М.І. (д.е.н., проф., член-кор. НАН України), ЗИМОВЕЦЬ В.В. (д.е.н.), ЗЛУПКО Т.С. (PhD, США), ІГНАТЮК А.І. (д.е.н., проф.), КОРАБЛІН С.О. (д.е.н., член-кор. НАН України), КРАВЦІВ В.С. (д.е.н., проф.), КРИСОВАТИЙ А.І. (д.е.н., проф.), КУДРЯШОВ В.П. (д.е.н., проф.), ЛУНІНА І.О. (д.е.н., проф., член-кор. НАН України), ЛУПЕНКО Ю.О. (д.е.н., проф., академік НААН України), МАЗАРАКІ А.А. (д.е.н., проф., академік НАПН України), МОЛДАВАН Л.В. (д.е.н., проф.), НЕДЗЬБОЛКА П. (проф., Польща), НИКИФОРУК О.І. (д.е.н.), ОСАУЛЕНКО О.Г. (проф., д.н. з держуправління, академік НАН України), ОСТАШКО Т.О. (д.е.н., член-кор. НААН України), ПРУС П. (д-р с/г наук, Польща), РАДОШЕВИЧ С. (проф. економіки, Велика Британія), СІДЕНКО В.Р. (д.е.н., член-кор. НАН України), СКРИПНИЧЕНКО М.І. (д.е.н., проф., член-кор. НАН України), ТАРАСЕВИЧ В.М. (д.е.н., проф., член-кор. НАН України), УСТИМЕНКО В.А. (д.ю.н., проф., член-кор. НАН України, член-кор. НАПРН України), ХВЕСИК М.А. (д.е.н., проф., академік НААН України), ЧІОБАНУ Г. (доц., д-р економіки, Румунія), ШУМСЬКА С.С. (д.е.н.).

Editor-in-Chief: VALERIY HEYETS (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine).

Deputy Editor-in-Chief: IRYNA KORNIENKO.

Editorial Board: ANTONIUK L. (Doctor of Econ. Sci., Professor), BAZHAL Iu. (Doctor of Econ. Sci., Professor), BAZHENOVA O. (Doctor of Econ. Sci., Professor), BYSTRYAKOV I. (Doctor of Econ. Sci., Professor), BORODINA O. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine), DANYLYSHYN B. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine), YEGOROV I. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), IEFYMENKO T. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine), ZALOZNOVA Yu. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), ZAIATS T. (Doctor of Econ. Sci., Professor), ZVERYAKOV M. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), ZYMOVETS V. (Doctor of Econ. Sci.), ZLUPKO T. (PhD, USA), IGNATYUK A. (Doctor of Econ. Sci., Professor), KORABLIN S. (Doctor of Econ. Sci., Corresponding Member of the NAS of Ukraine), KRAVTSIV V. (Doctor of Econ. Sci., Professor), KRYSOVATYY A. (Doctor of Econ. Sci., Professor), KUDRYASHOV V. (Doctor of Econ. Sci., Professor), LUNINA I. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), LUPENKO Yu. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine), MAZARAKI A. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine), MOLDAVAN L. (Doctor of Econ. Sci., Professor), NIEDZIÓŁKA P. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Poland), NYKYFORUK O. (Doctor of Econ. Sci.), OSAULENKO O. (Doctor of Science in Public Administration, Professor, Academician of the NAS of Ukraine), OSTASHKO T. (Doctor of Econ. Sci., Corresponding Member of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine), PRUS P. (Doctor of Agri. Sci., Poland), RADOSEVIC S. (Professor, PhD, Great Britain), SIDENKO V. (Doctor of Econ. Sci., Corresponding Member of the NAS of Ukraine), SKRYPNYCHENKO M. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), TARASEVYCH V. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), USTYMENKO V. (Doctor of Jurid. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), KHVESYK M. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine), ЧІОБАНУ G. (Associate professor, Doctor of Economics, Romania), SHUMSKA S. (Doctor of Econ. Sci.).

Media ID R30-02924

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України з економічних наук (наказ МОН України від 02.07.2020 р. № 886, спеціальності: 051, 071, 072, 073, 281, 292)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ
ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ ЩОМІСЯЦЯ
ЗАСНОВАНИЙ
У ВЕРЕСНІ 1958 р.
КИЇВ

2025 ⁷
(764)

ЗМІСТ

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ І СОЦІАЛЬНА СФЕРА, ДЕМОГРАФІЯ ТА ЕКОНОМІКА ПРАЦІ

ГЕЄЦЬ В.М. Трансформація змісту і структури економічної соціалізації у системі «держава — власність» 3

УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ ТА ЇЇ ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

РАДІОНОВ Ю.Д. Вплив аудиту через залучення стейкхолдерів 26

ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК І ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ

ЛИСЯК Н.М., КАРИЙ О.І. Ризики і виклики продуктивної спроможності економіки регіонів: просторовий вимір 48

ЕКОНОМІКА АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ І РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

ПОПОВА О.Л. Кондиціональність підтримки фермерів у рамках САП ЄС: зміни і уроки для України 67

СТАЛИЙ ТА ІНКЛЮЗИВНИЙ РОЗВИТОК, ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І «ЗЕЛЕНИЙ ПЕРЕХІД»

БОРОДІНА О.М. Соціоекономічна сутність агроекологічної концепції розвитку сільського господарства і продовольчого забезпечення 89

Редакційна політика та етика 105

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE FOR ECONOMICS
AND FORECASTING OF THE NAS OF UKRAINE

ECONOMY OF UKRAINE

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED MONTHLY
FOUNDED
IN SEPTEMBER 1958
KYIV

2025 ⁷
(764)

CONTENTS

SOCIAL TRANSFORMATIONS AND SOCIAL SPHERE, DEMOGRAPHY AND LABOR ECONOMICS

HEYETS Valeriy. Transformation of the content and structure of economic socialization in the system “state — property” 3

ECONOMIC MANAGEMENT AND ITS INSTITUTIONAL FRAMEWORK

RADIONOV Yurii. Impact of audit through stakeholder engagement 26

SPATIAL DEVELOPMENT AND DECENTRALIZATION OF MANAGEMENT

LYSIK Nataliia, KARYI Oleh. Risks and challenges of the productive capacity of the regional economy: spatial dimension 48

ECONOMICS OF AGRI-FOOD SPHERE AND RURAL AREAS DEVELOPMENT

POPOVA Olha. Conditionality of farmer support under the EU CAP: changes and lessons for Ukraine 67

SUSTAINABLE AND INCLUSIVE DEVELOPMENT, ENVIRONMENTAL ECONOMICS AND “GREEN TRANSITION”

BORODINA Olena. Socio-economic essence of the agroecological concept of agricultural development and food provision 89

Editorial policy and ethics 105

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2025

© Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2025

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ І СОЦІАЛЬНА СФЕРА, ДЕМОГРАФІЯ ТА ЕКОНОМІКА ПРАЦІ

SOCIAL TRANSFORMATIONS
AND SOCIAL SPHERE, DEMOGRAPHY
AND LABOR ECONOMICS

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.003>

УДК 330:316.614

JEL: A11, A13

В.М. ГЕЄЦЬ, д-р екон. наук, проф., академік НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний редактор журналу «Економіка України», директор
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: gvm@ief.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2895-6114>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ І СТРУКТУРИ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У СИСТЕМІ «ДЕРЖАВА — ВЛАСНІСТЬ»

Розширено пошук поглибленого змісту й ролі економічної соціалізації, яка має підстави розглядатись як соціальна цінність, що є значимою і для окремої особистості, і для суспільства в цілому, оскільки її результатом є мікро- і макроекономічні дії. Економічну соціалізацію розглянуто як опору ефективної взаємодії економічного і соціального шляхом відображення їх цілісної сутності. На цій основі виокремлено способи і механізми формування внутрішніх мотивів екстеріоризаційної діяльності особистості в інституційному середовищі, спрямованому в тому числі й на економічний розвиток України як під час війни, так і в повоєнний період.

Ключові слова: соціалізація; економічні цінності; «економічна людина»; егоїстичні ознаки; «соціальна людина»; примат ринку; мораль; соціальні інновації; приватна і державна власність.

Економічна соціалізація в першу чергу пов'язана із соціалізацією як процесом інтеріоризації (внутрішнім засвоєнням на психологічному рівні) особистістю — поряд з існуючими соціальними основами життєдіяльності — і такої її складової, як економічна діяльність з приводу виробництва, розподілу, об-

Ц и т у в а н н я: Геєць, В. (2025). Трансформація змісту і структури економічної соціалізації у системі «державна — власність». *Економіка України*. 68. 07(764). 03-25. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.003>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

міну і споживання. У свою чергу, особистість завдяки своїм екстеріоризаційним здібностям має можливість здійснювати в кожному з цих напрямів економічно орієнтовані дії (Weber, 1978) і тим самим брати участь як у продуктивній діяльності (тобто у виробництві), так і в розподілі, перерозподілі й споживанні результатів виробництва з огляду на зміст і характер економічної діяльності. На цій основі відбуваються привласнення результатів діяльності й подальше їх використання або для нагромадження, або для споживання. Змістовий розгляд поняття «економічна соціалізація» розкриває, на думку В. Москаленка (2004), перш за все, характер соціально-психологічного процесу входження індивіда в економічну систему суспільства, отже, є підстави вважати його саме економічною соціалізацією, яка виступає результатом засвоєння індивідом економічних цінностей (Москаленко та ін., 2011). Процес засвоєння на психологічному рівні економічних цінностей зовнішньої економічної діяльності забезпечує входження індивіда в економічну систему суспільної життєдіяльності. Як результат, економічна соціалізація особистості завдяки її екстеріоризаційним здібностям може виконувати економічні дії, які за своїм змістом, залежно від тих чи інших подразників на психоекономічному рівні, а також сформованих навичок, інших здібностей тощо, детермінують економічну поведінку. Остання може бути однією з відомих реакцій чи-то рефлексорного, чи-то інстинктивного, чи-то усвідомленого / неусвідомленого, чи-то навмисного, чи-то інтуїтивного, чи-то етичного, чи-то упередженого, чи-то почуттєвого характеру або їх сукупності. При цьому всі вони разом і кожна окремо можуть і реально проявляються в усіх чотирьох означених різновидах економічної діяльності й мають характер так званих аномалій (Coleman, 2004; Smelser, Swedberg, 2005). Всі вони разом і кожна окремо, з одного боку, визначають відповідну економічну поведінку, яка має почуттєвий характер, а з другого — превалювання тієї чи іншої на психоемоційному рівні зумовлює певні економічні дії, які, урешті-решт, можуть приводити до багатоваріантних рішень для отримання певного результату діяльності на множині можливих варіантів, яка має соціальний характер, оскільки є результатом раціонального вибору залежно від пройденого шляху, в ході якого формувалася психоекономічна основа для поведінки особистості.

Отже, **мета старті** — обґрунтувати трансформацію змісту і структури економічної соціалізації в умовах зміни відносин у системі «державна — власність».

Поведінка і характер діяльності особистості — це результат довгострокового (від народження і протягом усього життя) процесу її соціалізації, у ході якого вона усвідомлює соціальні коди суспільства, у якому проживає, і оцінює свої дії з позицій, у тому числі економічної теорії. Це має історичний характер і дозволяє досягти «...розуміння прожитого, тому певні ланцюги подій у минулому здатні справляти стійкий вплив на сьогоденний стан справ» (David, 1993, р. 29) з тим, щоб виокремити складові, які підлягають подоланню, і досягти скорочення впливу на майбутнє з огляду на пройдений шлях.

Комбінація обставин, які виникають у процесі економічної діяльності, є результатом відповідних психоемоційних подразників минулого і сучасного,

які й визначають поведінку під час як дії особистості, так і взаємодії з іншими. Виконання економічних дій у часі й просторі змінювалось і продовжуватиме змінюватися відповідно до характеру часу, в якому здійснюється економічна діяльність, і згідно з економічною психологією поведінки, формування якої є результатами соціалізації у цілому і економічної соціалізації зокрема.

Економічна соціалізація, розвиваючись, привела до інтеріоризації сукупності знань про економічну сферу суспільства, у якій економічна наука, спираючись на закономірності тисячолітнього досвіду економічної діяльності людства, змогла виокремити «економічну людину» (*homo economicus*). Спочатку Дж. Мілля сформулював і запропонував її теоретичну модель, яка на теоретичному рівні визначала «економічну людину» як «...метафоричну ... з безмежною здатністю до логічного прийняття рішень»¹. З часом завдяки працям А. Сміта поняття «економічна людина», яке мало більш метафоричний зміст, набуло і змістового характеру в економічному сенсі його трактування як діяльність, яку «економічна людина» здійснює вже як економічно діючий суб'єкт, що має почуттєвий характер, сформований на психоемоційному рівні, зокрема на егоїстичних засадах особистості. Як відомо, егоїзм насамперед є відчуттям особистої важливості, що спонукає особистість у економічній життєдіяльності й взаємодіяльності до отримання власної вигоди (користі) для задоволення власних потреб. Конкретизуючи теоретичну модель Дж. Мілля, А. Сміт вважав, що такий суб'єкт має поведінку, в основі якої лежать егоїстичні ознаки, завдяки яким досягається найбільша ефективність дії і взаємодії з іншими суб'єктами, що ведуть економічну діяльність, зміст якої не є однозначно визначеним навіть сьогодні.

За М. Вебером (Weber, 2013), економічна діяльність «...є встановлення актором мирними засобами контролю над ресурсами, які за власним головним мотивом (тобто, за А. Смітом, через егоїстичність у поведінці. — В.Г.) орієнтовані на економічні цілі» (р. 63). Останні залежно від різноманіття економічної діяльності, що є результатом психоемоційного превалювання однієї або сукупності ознак, є доволі різноманітними. За М. Вебером, економічна діяльність має всі підстави бути віднесеною саме до «економічної людини» за ознаками моделі, яка доведена була до практичного розуміння її діяльності й обумовлена, згідно з моделлю А. Сміта, егоїстичними інтересами. Як бачимо, М. Вебер не відкидає ознак домінування егоїстичності в поведінці, оскільки головний мотив у економічній діяльності веберівського характеру — це економічні цілі, досягнення яких приносить економічні блага, що забезпечують, власне, її існування, хоча може бути і реакцією на досить різноманітні психологічні ознаки, здатні реально впливати на результат діяльності. Разом з тим вважається, що завдяки саме егоїстичності в економічній діяльності досягається найвища ефективність і максимізується рівень задоволення потреб.

¹ Watts T., Newton K. *Homo Economicus Definition & Characteristics*. Study.com. November 2023. URL: <https://study.com/academy/lesson/what-is-the-economic-man-concept-assumptions-constraints.html> (дата звертання: 16.03.2025).

У моделі «економічної людини» А. Сміта ключовою ознакою її діяльності є егоїстичність, яка мотивує особистість на максимізацію ефекту як від власної економічної діяльності, так і від взаємодіяльності з іншими. При цьому він доводив, що орієнтація на задоволення власного інтересу з егоїстичних мотивів водночас не повинна виходити за межі благородного суперництва. З цього приводу в «Теорії моральних почуттів» Сміт, зокрема, писав, що «ми можемо піти на пошук багатства (наприклад, шляхом так званого вільного переслідування егоїстичних інтересів. — *В.Г.*) почасти як завгодно далеко і користуватися всім для набуття переваг над іншими людьми. Але якщо ми станемо поперек їх дороги (на якій ці люди мають такі самі егоїстичні, як і наші, інтереси, і тим самим поставимо себе на їх місце. — *В.Г.*), то поблажливість суспільства до нас припиняється. Воно не може допустити того, що виходить за межі благородного суперництва» (Smith, 1984, p. 83). Отже, ідеться про суспільство як спільноту всіх нас і кожного окремо, об'єднану сукупністю інтересів, у тому числі й егоїстичного характеру. Таким чином, знаходження співвідношення між сукупністю особистих егоїстичних інтересів обумовлюється психоемоційним характером відчуттів, які є проявом такої внутрішньої сутності людини, яку А. Сміт називає «благородним суперництвом». З огляду на те, що суперництво передбачає взаємодію суб'єктів задля досягнення результату, прийнятного (рівнозначного) для обох сторін, то діяльність кожного у взаємодії для збереження спорідненості блага (читай — благородної поведінки) досягається завдяки здатності кожного поставити себе на місце іншого, і навпаки. З цього приводу А. Сміт у «Теорії моральних почуттів» писав, що ступінь егоїзму в людині, її природі, очевидно, визначається її ставленням до того, що трапляється з іншими (Smith, 1984). Така психоемоційна ознака особистості, як відомо, досягається емпатією, тобто співпереживанням за результати діяльності й взаємодіяльності.

Отже, є всі підстави стверджувати, що в процесі економічної діяльності суперечності між суб'єктами, що її ведуть, завдяки їхнім так званим емпатійним здібностям не повинні шкодити іншим, тобто домінування егоїзму реалізується в економічній діяльності, але тільки тією мірою, щоб не формувалися перешкоди для життєдіяльності інших (у А. Сміта — не ставати поперек їхньої дороги). У свою чергу, це означає, що за таких умов економічна діяльність повинна мати і соціальний вимір, який за змістом збігається з так званою «соціальною людиною», оскільки стосується інших, об'єднаних у соціумі індивідів. Таким чином, соціалізація в цілому і економічна соціалізація зокрема збігаються і формують умови для того, щоб завдяки соціалізації економічна діяльність набувала соціально сформованого характеру відповідно до інтересів, власне, «соціальної людини». Отже, А. Сміт у моделі «економічної людини» вбачав можливість і здатність поєднання (формування) в особистості цілісності одночасно предметного (економічного) і соціального середовища, що може і повинно досягатися шляхом взаємовигідного співробітництва і взаєморозуміння, інакше «...жодна соціальна система не може функціонувати, якщо ... кожен керується виключно власними (короткостроковими)

утилітарними цілями» (Schumpeter, 2003, p. 423). У свою чергу, це означає, що економічні відносини і економічні дії відбуваються, зокрема, у структурі існуючих суспільних відносин, які крім соціальної складової мають ще й політичну, яка паралельно визначає поведінку і особистості, і організації, і влади.

Ефективна діяльність і співробітництво в природному середовищі щодо веберівського характеру мирних засобів контролю над ресурсом в економічних цілях, за ідеологією А. Сміта, досягаються тоді, коли економічний ефект діяльності «економічної людини» одночасно є похідною від її соціальної взаємодії, яка в суспільній життєдіяльності має характер продуктивної функції, оскільки, на думку М. Грановеттера, «...анонімний ринок ... фактично не існує в економічному житті і ... операції усіх видів рясніють соціально обумовленими зв'язками <...> Ви можете врегулювати будь-яку суперечку, не залучаючи юристів і бухгалтерів... Вони просто не розуміють компромісу (останній є результатом соціальних зв'язків, які формують довіру і скорочують трансакційні витрати у відносинах економічних агентів. — В.Г.), необхідного в бізнесі... Судові позови за порушення контракту є рідкістю» (Granovetter, 1985, p. 495—496). Це значно здешевлює діяльність і підвищує її ефективність і результативність.

Підхід, у якому економічне обумовлено соціальним, має методологічне значення для пошуку змісту й характеру економічної діяльності, а також і відповідних рішень, які можуть мати і доволі урізноманітнену психоемоційну основу, сформовану інтеріоризацією соціальних умов різнобічного характеру, а не тільки емпатією. Їх сукупність визначає економічну поведінку індивіда в економічній діяльності не тільки в плані реалізації його суто егоїстичного характеру (наприклад, рефлекторного, коли особистість при проведенні діяльності покладається на попередній досвід, який у нових реаліях може не давати максимального результату, адже вона може не володіти необхідною інформацією, у тому числі на психоемоційному рівні, оскільки з різних обставин не має інтуїтивних здібностей, які б відкрили нові можливості). Економічна діяльність, звичайно, може відбуватись і за переважання неусвідомлених дій, тобто за відсутності, наприклад, необхідної інформації, яка не була засвоєна в процесі соціалізації / ресоціалізації діючою особою. Таким чином, економічна діяльність особистості й опанування нею домінуючої економічної системи в реальності можуть мати соціально обумовлену різнохарактерну спрямованість, і, як показали дослідження, впливовими в кінцевому розумінні є не тільки доступний рівень освіти, а й рівень і умови життя (Jaravel, 2025). Так, дослідження процесів демократизації у сфері інновацій, які провів К. Жаравель, засвідчили високу ймовірність того, що людина стане новатором на підставі, наприклад, статусу її батьків. На його думку, навіть дуже талановиті діти з неблагополучних прошарків населення, як правило, розробляють інновації на рівні, значно нижчому від свого потенціалу, а діти із заможніших і освіченіших сімей з набагато більшою ймовірністю займатимуться інноваціями. Таким чином, К. Жаравель (Jaravel, 2025) доводить, що найважливішу роль у формуванні зазначених відмінностей відіграють саме фактори

соціального характеру, які є своєрідними соціальними конструкторами. З огляду на це, забезпечивши справедливий, перш за все — у соціальному відношенні, доступ до кар'єри у сфері інновацій, ми можемо прискорити як технічний прогрес, так і соціальні досягнення. Результати досліджень К. Жаравеля і ряду інших дослідників (Edwards, Metcalfe, 2025) засвідчили, що рушійною силою змін є пересічні дослідники, які ведуть свої дослідження в розрізі, наприклад, окремо взятих країн світу. Зрозуміло, що в масовому масштабі формування таких дослідників та їх участь у проведенні досліджень є результатом не тільки економічних факторів, що визначають рівень достатку в проаналізованих групах населення, а й соціальних, які формують умови соціальної доступності як до освіти, так і до соціальних умов життєдіяльності, зокрема, щодо залученості і до економічної, і до інноваційної діяльності. У цьому контексті важливо виходити з пошуку балансу інтересів, які, з одного боку, формуються егоїстичною поведінкою особистості, а з іншого — узгоджуються з соціально обумовленою діяльністю, а не виключно з приматом ринку і егоїстичною поведінкою на ньому особистості.

Разом з тим «невидима рука» А. Сміта, за висновком Дж. Шліфера, була декларацією спільної віри і центром світогляду протягом усієї другої половини ХХ ст., оскільки нею трактувалося, що особистість «...зважає лише на свій власний інтерес, лише на свою власну вигоду» (Cass, 2025). І хоча це мало місце, саме таке трактування поведінки особистості вважалось основою діяльності, у якій домінувала ідеологема егоїстичної поведінки на ринку з метою досягнення лише власного інтересу і отримання власної вигоди. І це була ідеологема мейнстріму, хоча у А. Сміта егоїстична поведінка особистості в процесі здійснення економічної діяльності врівноважується її соціальними здібностями з урахуванням психоемоційного характеру її почуттєвої здатності і, як пізніше було доведено, власне соціальними умовами життєдіяльності. В основі такої дії лежить взаємодія, коли поряд з егоїстичністю присутня і психологія морального характеру. Зокрема, у А. Сміта це були здібності особистості, завдяки яким вона стримує себе, оскільки ставить себе на місце того, кого стосується результат дії.

У сучасних дослідженнях акцентується на тому, що «...протягом більшої частини ХХ століття моральна психологія і економіка розглядалися як окремі дисципліни... Останнім часом ці дисципліни почали знову (як, за висновком цитованого нами автора, за часів і А. Сміта, і К. Маркса. — В.Г.) з'єднуватися з визначенням того, що мораль має глибокий вплив на економічну поведінку (а отже, і економічну діяльність. — В.Г.), і навпаки» (Enke, 2025, p. 56). Наведена думка, за твердженням її автора Б. Енке, свідчить про вже теперішнє возз'єднання моралі й політичної економії: «Мораль виступає соціально і економічно функціональною, має глибоке еволюційне коріння. У міру того як у людей формувалися дедалі складніші суспільства, співробітництво (соціальна взаємодія в процесі, зокрема, і економічної діяльності. — В.Г.) ставало життєво важливою умовою виживання і викликом моральній системі для підкріплення просоціальної поведінки» (Enke, 2025, p. 58). Йдеться про еконо-

мічну діяльність, яка здійснюється завдяки економічній соціалізації, що формує у суб'єкта здатність до економічної діяльності. Воз'єднаність, за Б. Енке, моделі в політичній економії як науці, у тому числі й тієї її складової, що розриває відносини між особистістю і суспільством, зумовлює необхідність досягнення визначеності в питаннях змісту і характеру дій особистості, які вона здійснює у своїй суспільній життєдіяльності. Сказане стосується, власне, моралі, якщо, за К. Сінхом (Singh, 2020), особистість «робить правильну річ, тобто те, що вона морально повинна робити <...> (і саме в цьому. — В.Г.) є певний успіх. <...> Щоб дія була морально гідною, індивід повинен не тільки діяти правильно на основі достатніх моральних причин (р. 14) (наприклад, емпатії. — В.Г.), ... але й діяти на підставі цих причин під виглядом того, що вони достатні (невипадкові) (р. 15). <...> діяти з якихось причин під виглядом моральної причини — це не просто діяти на основі розуму, а й вірити, що це моральні причини (р. 15), ... моральний розум повинен мотивуватися цією причиною завдяки тому, що він сприймає загальну мораль (р. 10).

Якщо я намагаюся виконувати дію з певною властивістю (тобто відповідно до загальної моралі. — В.Г.), я повинен її мати і бути *занепокоєним* тим, чи має моя дія насправді таку властивість» (р. 15), тобто бути моральним і мати моральний характер, а дія відбувається на підставі цих, моральних, цінностей. У такому разі у Дж. Ельстера (Elster, 1989a) були всі підстави стверджувати, «що мораль і соціальні норми, схоже, означають більше, ніж освічений власний інтерес» (р. 158). Що стосується соціальних норм, які є усталеними складовими соціальної системи, що утверджені в окремо взятій країні або, точніше, є характерними періоду окремо взятої країни, то вважається, зокрема, що Алексіс де Токвіль вірив у те, що традиції і поведінка американського народу є первинним фактором соціальної системи, а інноваційне облаштування і матеріальні умови ставив за ними (Ostrom, 1997).

Віднесення «структурного облаштування» до факторів, що забезпечили успішний розвиток США, є цілком закономірним, оскільки «...соціальні інститути (які відображають «інституційне облаштування» окремо взятої країни. — В.Г.) — це створені людиною обмеження і механізми їх забезпечення, які генерують стимули, поведінку і результати в соціальних групах» (Eggertsson, 2005, р. 26). Оскільки обмеження і механізми за цих умов є примусом, який потребує, у свою чергу, інституційного контролю над їх виконанням, якщо йдеться про регулювання в межах повноважень, що здійснюють держава або наймані юристи і бухгалтери для захисту інтересів бізнесу (Granovetter, 1985), то в цілому діяльність такого роду має порівняно менші ефективність і результативність. Коли ж так зване «інституційне облаштування» є результатом інтеріоризованих у свідомості традицій у частині дотримання норм поведінки, зумовлених її моральністю, що підтримує міжсуб'єктний рівень довіри в результаті саморозвитку, то діяльність стає порівняно ефективнішою і досягається успіх у економічному піднесенні. У достатньо широкому спектрі сучасних досліджень результатів економічного зростання в ряді окремих успішних країн роль так званих соціальних інновацій

ендогенного походження в історично обумовленому періоді виокремлюється як необхідна умова успіху. Цей самий висновок стосується і тих країн, які скоротили, зокрема у ХХ ст., своє відставання від високорозвинутих, оскільки їх економічне піднесення було зумовлене, відповідно, і соціальними інноваціями, і соціальними технологіями (Eggertsson, 2005), що використовували, поряд з інновативною діяльністю, у матеріальному виробництві.

Економічна діяльність і, відповідно, економічні дії реалізуються в часі й просторі з огляду на їх історично сформовані сенс, норми і звичаї (Abolafia, 1998), тобто з урахуванням пройденого шляху, який зумовив культурні надбання. Останні інтеріоризуються і разом з тим можуть мати як екзогенний, так і ендогенний характер походження відповідно до нагромадженої суспільної спадщини, у тому числі й моралі. Економічна діяльність як така передбачає наявність суб'єкта, що її здійснює, і об'єкта, і завдяки цій діяльності суб'єкт впливає (за М. Вебером — контролює) на об'єкт (ресурс), у результаті чого створюються можливості задовольняти економічні потреби. Оскільки йдеться про економічну діяльність, то, власне, економічна соціалізація є тим способом, через який засвоюються відповідні здібності суб'єкта до активної дії у сфері економіки. При цьому суб'єкт намагається діяти правильно, на основі правильної дії, умотивованої достатньо моральною причиною. У результаті завдяки екстеріоризаційним здібностям особистості відбувається, власне, її цілеспрямована діяльність економічного характеру щодо налагодження дій суб'єкта відносно об'єкта. У такого роду діях природного і соціального характеру вони взаємоузгоджуються в процесі економічної діяльності, яка повинна мати вигляд так званого «благородного суперництва».

В основі пов'язаних з економічною соціалізацією процесів лежить діяльність, сполучена в першу чергу з тією складовою соціалізації особистості, яка є частиною, з одного боку, природного простору, а з іншого — соціального середовища, у якому її дія має всі ознаки одночасно і соціальної дії, оскільки остання відбувається якщо не в колективі, то у взаємодії з іншими особистостями, які здійснюють економічні дії.

З огляду на те, що соціалізація в цілому і економічна зокрема — це засвоєння на психоемоційному рівні економічних засад життєдіяльності, властивих даному суспільству, у особистості в результаті інтеріоризації формуються внутрішні психоемоційні функції щодо реалізації нею через екстеріоризацію здібностей до дії, у тому числі й економічної (Геєць, 2025). У такому разі соціалізація і економічна дія взаємопов'язані результатом їх взаємодії, у якій соціальні норми превалюють, оскільки обумовлюють порівняно вищу ефективність діяльності, ніж власний егоїстичний економічний інтерес. Оскільки ж соціальні є внутрішньо засвоєними, тобто відображаються на психоемоційному рівні в серцях і розумі, то, власне, вони і є тою «керуючою і направляючою силою», яка може розглядатись як «невидима рука» соціального, що спрямовує економічну дію виходячи з особистого інтересу.

Тут варто наголосити, що навіть у так званих традиційних суспільствах, як пише С. Хедлунд (Hedlund, 2011), не потрібно піддаватися спокусі вважа-

ти недостатньо розвинутими традиційні суспільства, які спираються на неписані правила. Як показало багато антропологічних досліджень, система неформальних норм (у даному випадку їх доцільно сприймати як традиції і устремління і серця, і розуму, про роль яких, зокрема, для американського народу, що досяг видатних успіхів у економічному розвитку, я вже наголошував), характерних для спільнот, які інколи називають «первісними», може бути дуже складною. Це означає соціальну обумовленість дії і взаємодії, у тому числі й у сфері економіки, оскільки, за висновками Д. Норта (1990), «... придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище» (с. 11), є основою функціонування суспільства як такого, адже вони, тобто створені людиною обмежувальні рамки, були характерні й традиційним суспільствам, на що звертав увагу С. Хедлунд (Hedlund, 2011).

Ми ще повернемося до «невидимої руки» А. Сміта, а тут зауважимо, що у зроблених висновках стосовно превалювання значення соціального в економічній дії, яка обмежує особистий інтерес раціонального характеру і отримання в результаті вигід, остання в ретроспективі розглядалася навпаки. Це мало місце тому, що «...слідувати згідно з дороговказною зіркою раціональності, націленою на отримання результату (в нашому випадку — вигоди й задоволення особистістю потреб у першочерговому (і не тільки) порядку через прояв егоїзму. — В.Г.), легше, ніж шукати шлях у джунглях соціальних норм» (Elster, 1989b, p. 100). Якщо ж до них ще додати мораль, що, згідно з її трактуванням, обумовлює, як і за яких умов особистість може здійснювати морально виправдану дію, то Дж. Елстер (Elster, 1989c) цілковито правий, що суспільним наукам знадобиться багато світових років, щоб сформувані загальні закономірності людської поведінки, тому доцільно займатися визначенням малих і середніх механізмів діяльності у взаємодії людей. Останні завдяки інтеріоризації соціально обумовлюватимуть у тому числі й економічну діяльність на основі економічної соціалізації.

Вплив і роль соціальних мотивацій у здійсненні економічної діяльності можуть мати й такі ознаки веберівського характеру, як, зокрема, цілераціональність, цінніснараціональність, традиційність, адаптивність (Weber, 2013, p. 63). По відношенню ж до об'єкта цілеспрямована дія, за Ю. Хабермасом (2001), має чи може мати також характер або стратегічності, або нормативності, або драматургічності, або комунікативності, або їх сукупності. І всі вони разом і кожна окремо мотивують особистість до здійснення в тому числі економічної діяльності, тобто реалізованої під безпосереднім впливом зазначених соціопсихологічних ознак, зокрема, і тих, що мотивують до морально гідних вчинків. Навіть перелічені соціопсихологічні ознаки формують доволі складну множину можливих комбінацій ендогенного і екзогенного характеру, в реальності їх налічується десятки і саме під їх впливом здійснюються дії. У такому разі одночасно з урахуванням поведінки інших з метою досягнення егоїстичних цілей особиста поведінка, згідно з розширеною методологією А. Сміта, ґрунтується на нормах і цінностях (у тому числі морального характеру), які визнаються, зокрема, у групі, де відбувається відповідна дія, і для

яких потрібно шукати морально виправдані й морально визнані в суспільстві механізми взаємодіяльності людей.

У ході здійснення дії індивід, маючи можливість для самовираження і реалізуючи дії, на які повинна бути згода інших їх учасників — можливості досягнення спільних по групі чи загальних суспільних цілей діяльності, які реалізуються в комбінаториці варіантів, суттєво ускладнюються, що може як турбуленізувати, так і ламінаризувати життєдіяльність і для особистості, і для всього суспільства (Геєць, 2025).

Якщо взяти за основу визначення змісту і характеру економічної дії М. Вебером, то економічний зміст діяльності може виходити далеко за межі, пов'язані з діяльністю, що забезпечує контроль над ресурсами. У такому разі веберівський контроль над ресурсами в етимологічному сенсі, на нашу думку, можна розуміти так: особистість, оволодівши технологією використання природного ресурсу, виходить у своїй діяльності за межі виключно контролю, оскільки одні можливості змінюються іншими з огляду на адаптивні здібності людини, які мають психологічне «забарвлення». У цьому полягає rationality діяльності особистості, яка реалізується завдяки інтеріоризації її здібностей як до засвоєння, так і до здійснення відповідного контролю над ресурсами. Останні з метою задоволення всієї сукупності необхідних для життєдіяльності в сучасних умовах складових можуть використовуватися, зокрема, у діяльності, спрямованій на низьковуглецевий розвиток і збереження біорізноманіття. Сказане суттєво змінює характер, наприклад, економічної діяльності, у якій домінує не егоїзм, а новий прагматизм як свідомо економічна, соціальна і етична дія (Геєць, 2020). Етична в розумінні автора розглядається як моральна. Саме така спрямованість у діях має бути укоріненою для особистості з позиції її фізичної природи, коли йдеться про діяльність, пов'язану з мінімізацією створених діяльністю людини перешкод, які загрожують у даний час і навіть її існуванню в майбутньому. Результат такої діяльності виявляється таким, що має багато в чому відмінний від необхідного характер укоріненості.

Особистість як соціальний суб'єкт володіє відповідною мотивацією соціального характеру, у якій М. Вебер виокремив ряд ознак, де присутні одночасно сенсові дії, що вмотивовуються через етичну, естетичну, релігійну складові екстеріоризаційної поведінки. В оточенні до трьох уже названих додається емоційна складова, а також уже виділені нами за Ю. Хабермасом.

Отже, є всі підстави вважати, що економічна соціалізація одночасно має характер і соціалізації суто соціального характеру, в результаті якої здійснюються дії, у яких, за М. Вебером (Weber, 2013), соціальна дія людини (незалежно від того, чи має вона екзогенний або ендогенний характер) зводиться до невтручання або терплячого прийняття, оскільки діючий індивід або індивіди зв'язують з ним суб'єктивний зміст.

Покладання в основу соціальної дії особистості як результату її соціалізації суб'єктивного змісту, в якому головним мотивом економічної дії є запровадження контролю над ресурсами, що, за власним (тобто суб'єктивним) орієнтованим на економічні цілі головним мотивом дозволяє стверджувати,

що економічна дія також є і соціальною дією. До того ж як економічні, так і соціальні дії, що закладені в результаті їх інтеріоризації (засвоєння), глибоко занурені в соціальну тканину суспільств космологічного характеру звичаїв та норм і навіть символів та цінностей, що, у кінцевому підсумку, пов'язані з нагромадженнями у сфері культури (Abolafia, 1998) і є як національно укоріненими (Геєць, 2025), так і загальноприйнятими цінностями, інтеріоризованими в людській свідомості. При цьому культурно укорінені цінності, притаманні «економічній людині», яка здійснює відповідну діяльність, за результатом дії можуть мати досить відмінні результати. У цьому аспекті особливо важливо говорити про мораль і моральні цінності. «Вплив моралі на економічну поведінку йде в обидва боки: економічні умови формують моральні цінності, які, у свою чергу, визначають політичні та економічні результати. У сучасному політично поляризованому кліматі моральні розбіжності часто лежать у основі розбіжностей з приводу економічної політики. Наприклад, різниця між універсалістськими і партикуляристськими цінностями допомагає пояснити, чому різні групи дотримуються різних поглядів...» (Енке, 2005, р. 58). При цьому далі вчений робить висновок, що разом з моральними цінностями труднощі несуть у собі й питання, пов'язані з економічною політикою. Далі ми ще повернемося до проблем співвідношення цінностей та їх використання при з'ясуванні характеру і визначенні змісту економічної соціалізації відповідно до завдань і перспектив економічної діяльності, що забезпечує той чи інший розвиток економіки окремо взятої країни, з урахуванням доводів лауреата Нобелівської премії 2006 р. з економіки Е. Фелпса (Phelps, 2024), які свідчать, що масове процвітання і економічний динамізм є наслідками так званого інноваційного динамізму, в якому зароджуються і поширюються сучасні цінності, такі як **індивідуалізм, бажання жити насиченим життям і устремління до самовираження**. Згідно з його твердженнями, сучасна економіка сформувалася в країнах, де зародилися саме такі цінності, й саме ті країни, де вони укорінилися, мали високий ступінь динамізму як у інноваціях, так і в економічній діяльності, що і сприяло масовому процвітання. Далі Е. Фелпс наголошує, що динамізм у всіх відношеннях, тобто і в інноваціях, і в економіці, а відповідно, і задоволеність роботою «економічної людини», яка здійснює економічну діяльність, у тому числі її інноваційною складовою, був менш результативним там, де переважали так звані традиційні цінності, такі як конформізм, страх ризикувати, служіння іншим, зосередженість на матеріальних вигодах.

Такі міркування підводять до методологічного висновку, що результати соціалізації у цілому і економічної зокрема щодо наслідків здійснення економічних дій, залежно від ціннісних орієнтирів і незважаючи на егоїстичність у діяльності, дають досить різноманітні результати як для економіки країни в цілому, так і для окремої особистості. Отже, «...процесуально-результативний аспект виступає в якості реальної динамічної системи взаємодії суб'єкта зі світом і визначає показники результативності диспозицій» (Москаленко, 2011, с. 215) у разі, коли це стосується особистості, а в масшта-

бах економіки країни характеризується, відповідно, її динамікою і рівнем розвитку. При цьому зауважимо, що окреслені дві групи ціннісних орієнтирів населення окремо взятої країни за своїми наслідками приводять, як показали дослідження Е. Фелпса, до доволі відмінних результатів, оскільки, за висновком О. Золотухіної-Аболіної (1987), цінності, що мотивують до діяльності, належать до так званих вищих цінностей особистості. У ряді класифікацій цінностей так звані цінності діяльності відносяться до базових. У тій чи іншій класифікації цінності діяльності мають домінуючий характер щодо так званої спрямованості поведінки особистості і, відповідно, за ефективністю її діяльності, зокрема економічної, як результату економічної соціалізації, що забезпечує засвоєння на соціопсихологічній основі відповідні цінності.

У структурі виокремлених Е. Фелпсом двох ключових, на його думку, цінностей, які дістали назву сучасних і традиційних, кожна з яких у підсумку привела, по-перше, до так званого високого динамізму (в тому числі до інноваційного і масового процвітання), а по-друге — до формування відставання в темпах розвитку економіки. Сказане в частині впливу цінностей на швидкість розвитку може бути віднесене до оцінки його рівня в глобальному і довгостроковому відношенні, що розділило сучасний світ на дві крайнощі — так звані високорозвинуті країни і найменш розвинуті країни (термін, що офіційно вживається ООН).

Вплив цінностей має визначальне значення і для результатів трансформаційних змін, зокрема, пов'язаних з переходом від плану до ринку, в якому, поряд із заміною планових відносин ринково організованими, відбувалася трансформація відносин власності як у системно утворюючому інституті ринково організованого господарювання. Власне, у частині пояснень способів системного провалу результатів трансформаційних змін щодо власності (зокрема, на прикладі РФ), зроблених С. Хедлундом (Hedlund, 2011), доводиться, що, перш ніж приступити до приватизації, необхідно заново ввести в країні саме поняття власності на виробничі активи і **виховати** в громадян повагу до законних прав такої власності, що означає інтеріоризувати в населення почуття домінантного значення інституційної обумовленості функціонування відносин власності, яка формується в результаті соціалізації так званих широких мас населення. Останні мали б опанувати новосформовану інституційну матрицю, у якій долалися традиції і звичаї, вироблені попередніми поколіннями, що діяли в умовах монополії держави і відповідної їй системи управління. Сучасні дослідження на цю тему в Україні засвідчили, що вона не була успішно розв'язана.

Проведені обстеження щодо вибору українцями і жителями країн — лідерів рейтингу економічної свободи частки приватної і державної власності (табл. 1) говорять про те, що лише 4 % українських респондентів підтримують необхідність подальшого збільшення приватної власності в економіці України, тоді як середній показник по країнах-лідерах був у 1,6 разу більшим. При цьому тих, хто вважав за необхідне мати якомога більше державної власності (10 і більше балів), було майже вчетверо більше в Україні, ніж у серед-

ньому по обраних країнах-лідерах (див. табл. 1). Тим самим в Україні у 2017—2022 рр. домінувала підтримка, по суті, монополії державної власності, оскільки тих, хто вважав, що частки державної власності має бути більше (сума 7—10 балів), було вдвічі більше, ніж тих, хто так чи інакше віддавали перевагу необхідності збільшення (нехай і різною мірою) частки державної власності. Тих же, хто вважав, що має бути винятково більше державної власності (10 балів), було майже в чотири рази більше, ніж у середньому серед обраних країн — лідерів економічної свободи. І це після понад 30-річного періоду трансформації у напрямі змін ринкового характеру, де мала б успішно функціонувати така основоположна інституційна обумовленість економічної діяльності, як приватна власність.

Таблиця 1. Показники вибору українцями і жителями країн — лідерів рейтингу економічної свободи бажаних часток приватної і державної власності в бізнесі, % опитаних

Країна (назва і рік проведеного опитування, кількість респондентів)	Обрані варіанти відповідей					
	1 бал (більше приватної власності)	1—4 бали (сума)	5—6 балів (сума)	7—10 балів (сума)	10 балів (більше державної власності)	Не змогли визначитися і не відповіли (сума)
Сінгапур (WVS-2020 р., N = 2012)	6,0	29,9	49,0	20,3	3,2	0,8
Швейцарія (EVS-2017 р., N = 3174)	5,0	35,0	46,6	14,2	2,4	4,1
Нова Зеландія (WVS-2020 р., N = 1057)	10,1	43,4	29,1	15,1	2,8	12,3
Тайвань (WVS-2019 р., N = 1223)	6,1	30,7	43,8	25,4	6,0	0,1
Естонія (EVS-2018 р., N = 1304)	5,4	30,8	36,6	17,8	3,3	14,9
Середнє значення п'яти країн-лідерів	6,52	33,96	41,02	18,56	3,54	6,44
Україна (WVS-2020 р., N = 1289)	4,00	18,80	31,90	37,00	13,90	12,20

Джерело: розраховано автором за: EVS/WVS (2022). European Values Study and World Values Survey: Joint EVS/WVS 2017–2022 Dataset (Joint EVS/WVS). JD Systems Institute & WWSA. Dataset Version 4.0.0. <https://doi.org/10.14281/18241.21>; Joint EVS/WVS 2017-2022 data-set. EVS/WVS Joint v5.0 Results by Country. Table E036-Private vs state ownership of business. JD Systems Institute & WWSA. P. 265—266. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSEVSjoint2017.jsp>

Як бачимо з табл. 1 і 2, в Україні в соціальному середовищі після 20 років трансформаційних змін, тобто станом на 2010 р., щодо майнових відносин зберігалися погляди, які склалися в минулій (одержавлений, плановій) системі господарювання, тобто відповідної соціалізації в частині формування поваги до приватної власності та її домінування не відбулося. Власне це і формує на перспективу з боку як економіки, так і соціології необхідність розвитку тих напрямів економічної соціалізації, що розглядаються як опори успішного повоєнного відродження економіки України. Такого характеру цілеспрямована соціалізація має відіграти роль «вихователя» в громадян поваги до приватної власності, на що звертав увагу С. Хедлунд. Саме вона зумовить домінування процесів ендогенного спрямування у формуванні ентеріоризаційного характеру діяльності щодо подальшого розвитку відносин між державою, її інститутами і населенням стосовно власності на шляху до економічного піднесення в повоєнній реконструкції української економіки.

Наведені в табл. 1 ретроспективні дані щодо ставлення населення України до бажаних часток приватної та державної власності в майже 30-річний період, а це, по суті, період трудового життя цілого покоління, коли народжені на момент започаткування трансформаційних змін, тобто в 1990-ті роки, реально вступили в трудову діяльність уже у ХХІ ст., коли наявною мала б бути приватна власність, дозволили оцінити, як відбувалася і чи відбувалася взагалі трансформація поглядів і, відповідно, поведінки населення. У свою чергу, аналіз даних табл. 2 говорить, що на початку трансформаційних змін, тобто в 1990-ті роки, населення в цілому позитивно сприймало ідеологему реформ у частині зміни відносин власності в напрямі формування приватної власності через приватизацію державної власності. Так, у 1992 р. 63,5 % опитаних (а це досить високий показник) вважали, що приватизація землі має відбуватися, і тільки 13,9 % висловилися скоріше негативно, а 20,8 % не змогли визначитися. Превалювало і бажання щодо приватизації малих підприємств — таких респондентів було 50,2 %, тобто більше половини, при

Таблиця 2. Ставлення населення до приватизації великих і малих підприємств, а також землі в Україні в 1992—2010 рр., % опитаних

Варіанти відповідей	Ставлення до передачі в приватну власність								
	великих підприємств			малих підприємств			землі		
	1992	2002	2010	1992	2002	2010	1992	2002	2010
Скоріше негативно	31,6	55,1	61,3	13,6	21,4	28,1	13,9	27,0	51,4
Важко сказати, негативно чи позитивно	41,8	26,3	24,5	28,8	27,7	30,4	21,8	24,5	23,2
Скоріше позитивно	25,1	18,3	12,9	50,2	50,6	39,8	63,5	48,0	24,6
Не змогли відповісти	1,9	1,6	1,5	0,8	0,5	1,4	0,8	0,5	1,4

Джерело: складено автором за: Суїменко, 2011, с. 315—320.

тому що 13,6 % ставилися «скоріше негативно». Більш рельєфно виглядала ситуація з приватизацією великих підприємств, хоча тих, хто висловився «скоріше позитивно» і «скоріше негативно», було майже порівну при майже 42 % тих, хто «не визначився». Сказане означає, що на початку трансформаційних змін у напрямі руху від планово-розподільної системи, у якій домінував державний контроль над власністю і відносинами власності, до ринково орієнтованої з приматом приватної власності, яка формує умови для досягнення економічної свободи, існувала можна сказати «сліпа віра» в перемогу ідеології ринку і необхідність відсторонення держави від її домінування в контролі над власністю і, відповідно, планово-розпорядних відносин.

20 років реформ і спроба вирішити проблему в системі «держава — власність» шляхом приватизації і формування ринкових відносин привели до принципових змін у поглядах на подальше «інституційне облаштування» у відносинах власності. Уже станом на 2010 р. ставлення до перебування і передачі в приватні руки змінилося з точністю до навпаки. У підсумку змін негативно висловилися 51,4 % опитаних (тобто більше половини стали проти), тоді як позитивне ставлення було характерним тільки для чверті респондентів. Оцінка частки приватної власності в малих підприємствах була майже такою самою, як і до землі: негативне ставлення зросло, а позитивне — зменшилося з 50,2 до 39,8 %, тобто більш як на 10 в. п.

Абсолютно негативним було ставлення до зростання частки приватної власності у великих підприємствах — 61,3 %, отже, несприйняття посилилося майже у два рази. При цьому кількість тих, хто не визначився, скоротилася на близько 20 в. п. У підсумку, «економічний романтизм», як його часто називають у реформах ринкового характеру, з розв'язанням проблем у частині «держава — приватна власність» загальмувався. У праці Є. Суїменка (2011), з якої ми отримали наведені дані динаміки ставлення населення до формування інституту приватної власності в Україні, було зроблено стратегічний прогноз: «...Якщо і надалі триватиме тенденція зменшення позитивних оцінок (про які я написав вище. — В.Г.), то років через три-чотири очікуватиметься негативне ставлення населення України до відносин власності як такої» (с. 318). Порівняння даних опитувань табл. 1 і 2 свідчать, що такий прогноз достатньо виразно (точно) підтвердився протягом наступних 10 років. Як результат, спрацював довгостроковий образ минулого, що має ендогенне походження, яке було на той час укорінено в плані доцільності домінування контролю держави над власністю, оскільки держава того часу за рахунок такого контролю «успішно» мобілізувала ресурси для вирішення проблем, зокрема, щодо соціальних зобов'язань, хоча у своєму розвитку не тільки не змогла скоротити відставання від високорозвинутих країн, а й, навпаки, наростила його. При цьому навіть досягнутий минулою системою на початок 1990-х років рівень ВВП не зміг відновитися за 30-річний період ринкових трансформаційних змін. Саме тому результат «неуспішності змін» спрацював як ефект «успішності» в минулому, коли домінували держава і державна власність. Оскільки реформи трансформаційного характеру проводила держава, то, за

висновками С. Хедлунда (Hedlund, 2011), мала місце спроба «спустити згори» реформи, засновані на імпортованих моделях, і при цьому не виховати в населення розуміння ролі інституту приватної власності, способів її формування і використання для економічного піднесення. Замість цього «...розвиток соціального життя України набув регресивного характеру. Він характеризувався ... погіршенням умов не лише соціального, а навіть вітального людського існування, поглибленням соціальної нерівності та соціальної несправедливості, зменшенням свободи, прогресуючим звуженням можливостей розвитку особистості, дегуманізацією суспільства <...> В Україні не сформувалися ... соціальні рухи з чітким усвідомленням власного соціального вибору» (Малюк, 2010, с. 152—153). Сказане означає, що потрібної економічної соціалізації не відбулося, тому попереду глобальні завдання, які можна і слід розв'язувати шляхом у тому числі змін у процесах економічної соціалізації, яка має стати однією з опор воєнно-повоєнного розвитку України. На шляху до такого характеру соціалізації, зокрема і економічної, доцільно виходити з того, що для здолання охарактеризованої вище стійкості укоріненої матриці відносин у системі «держава — власність» «... окрім класичних процедур цілепокладання, що припускали виняткове значення рефлексивних (усвідомлених) процедур і установок... (слід використати. — В.Г.) також чималу частину інших, не менш «легітимних» форм, які мають іншу (неекономічну) соціокультурну топологію, іншу просторово-тимчасову розмірність» (Привалов, 2011, с. 299—302). До останніх автор цитованої праці відносить, зокрема, морально-етичну складову свідомості, про яку ми вже говорили. Це саме стосується і тих розділів науки, які розв'язуються в соціології, тобто свідчить про те, що і в Україні економісти наслідують висновки доцільності поєднання економічного і морально-етичного, як це певною мірою має місце й у світовій науковій діяльності. При цьому до взаємодії у вказаних напрямках поєднання економічного і соціологічного необхідно додати правову складову, яка забезпечує врегулювання двох перших, що діють ендогенно. Третя складова — правова — повинна забезпечити чітке розмежування між владою держави, її регуляторною політикою і правами громадян на приватну власність. Таке розмежування є обов'язковою умовою, закладеною ще в основах римського права, згідно з яким вважається, що «...власність є право користуватися і розпоряджатися речами в найабсолютніший спосіб за умови, що це користування не буде таким, яке заборонено законом або регламентом. Нікого не можна примусити поступитися своєю власністю, якщо тільки це не робиться заради спільного блага і якщо заздалегідь не надається справедливого відшкодування» (Pipes, 1999, р. 12—13). За результатами спостережень соціологічного характеру, населення України орієнтовано на доцільність домінування державної власності, що характеризує змішаність поглядів на це питання, тоді як його вирішення має одним з перших імплементуватися в процесі повоєнного відродження України на шляху до вступу в ЄС через трансформацію соціального укорінення такої поведінки населення в економічній діяльності, яка обумовлюватиметься, зокрема, його економічною культурою з пріоритетом при-

ватної, а не державної власності (див. табл. 1). За висновком Інституту соціології НАН України, «...за минулі 20 років в Україні не склалося адекватної ринковим умовам економічної культури: лише деякі позитивні її елементи ..., інші так і залишаються неприйнятними. Найбільш непродуктивною рисою розвитку культури на даний час стає споживацтво» (Смакота, 2011, с. 286—287), тобто егоїстичний інтерес, який у разі превалювання формує деструктивність і обмежує можливості розвитку. У свою чергу, Д. Юм вважав, що суспільне благо досягається, коли поряд з проявами егоїзму існують і почуття моральності. Це твердження цілком однозначно пояснює причини, що зумовили в Україні в процесі трансформації, з одного боку, глибоку вкоріненість нерівності в контролі над власністю і доходами окремих бізнес-груповань та їх переродження в олігархат, а з іншого — масове збіднення населення, яке в таких умовах надає переваги державній власності, домінування якої за попереднього економічного устрою, на його думку, в соціальному відношенні було порівняно більш справедливим.

ВИСНОВКИ

Як свідчать соціологічні опитування, в Україні орієнтація в масовій свідомості на доцільність зростання в бізнесі частки державної власності порівняно з приватною в країнах — лідерах рейтингу економічної свободи зумовлює доцільність розв'язання загальнонаціональної проблеми націоналізації / приватизації. У практичному плані це означає, що в діяльності бізнесу мають переважати державні фірми, а не приватні, отже, що в суспільстві сформувалася, а можливо, до певної міри укорінилася або, точніше, укорінюється думка щодо проведення націоналізації, що сумнівно в практичному плані.

Сьогодні в глобальному вимірі, тобто в середовищі економічно як успішних, так і неуспішних країн, утвердилася так звана модель вільного ринку з домінантною перевагою приватної власності. Разом з тим у ХХ ст. мали місце і націоналізація, і приватизація підприємств. З огляду на такі коливання, проблема співвідношень у поглядах українців між приватною і державною власністю щодо бажаних їх часток за останні 30 років реформ, які охоплюють період формування ринкових відносин на домінуючих принципах приватизації власності, нині залишається доволі актуальною в суспільній свідомості й потребує подальших досліджень. Ставлення до пріоритетності однієї з форм власності (приватної чи державної), як правило, розглядається з позицій домінування поглядів на зміст моделі економічної теорії, на засадах реалізації якої відбулися відповідні зміни, і в умовах якої у суспільстві сформувалася наведена суперечність, розв'язання якої знаходиться в тому числі в системі правових процедур, які реалізуються політичними інститутами держави, з одного боку, та інститутами громадянського суспільства — з іншого.

Головним соціальним і політичним інститутом суспільства є держава, яка завдяки інституціоналізації сукупних норм права, маючи у своєму розпорядженні апарат управління, який на сформованій державою інституційній

основі повинен контролювати використання матеріальних ресурсів, що є головним мотивом для здійснення економічних дій, результат яких визначається співвідношенням між успіхом і провалом у організації економічної діяльності в країні. У наступній своїй статті за результатами досліджень, у тому числі з використанням матеріалів соціологічних опитувань щодо оцінок діяльності апарату управління в Україні, який розглядається як відповідний соціальний інститут, я обґрунтую висновки щодо шляхів розв'язання виокремленої суперечності між співвідношенням більше чи менше приватної або державної власності, зупинившись на проблемі діяльності апарату управління в Україні в системі ознак «довіра / недовіра», і запропоную свої варіанти вирішення, зокрема, і на засадах економічної соціалізації як однієї з опор воєнно-повоєнного розвитку економіки України

Запрошую читачів журналу і наукових працівників, які досліджують проблему власності й трансформації поглядів на зміни, які відбувалися і повинні відбуватися, до дискусії з проблем майбутнього розвитку відносин власності як у глобальному, світовому, вимірі, так і в Україні зокрема, що зумовлює суттєвий екзогенний вплив і характер економічної діяльності.

Статтю підготовлено в рамках реалізації наукового проекту «Формування структуроутворюючих опор воєнно-повоєнного економічного розвитку України» ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (№ державної реєстрації 0125U000280).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Weber, M. (1978). *Economy and society*. Vol. 1. Berkeley, University of California Press. October. 1643 p. URL: <https://dn790001.ca.archive.org/0/items/MaxWeberEconomyAndSociety/MaxWeberEconomyAndSociety.pdf>
- Москаленко, В. (2004). Сучасні напрямки досліджень в економічній психології. *Соціальна психологія*. № 2. С. 3—18.
- Москаленко, В., Говорун, Т., Дембицька Н. (2011). Соціально-психологічні засади становлення суб'єкта економічної соціалізації. Моногр. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 369 с. URL: <http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/monogr.pdf>
- Coleman, J. (2004). A Rational Choice Perspective in Economic Sociology. *Journal of economic sociology*. 5(3). 35-44. <https://doi.org/10.17323/1726-3247-2004-3-35-44>
- Smelser, N., Swedberg, R. (2005). *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press. 2nd ed. 748 p. URL: <https://dl.icdst.org/pdfs/files4/56e1aa2d89b0556ac04f4a2789b9bea4.pdf>
- David, P. (1993). Historical Economics in the Longrun: Some Impecations of Path-Dependence. *In: Historical Analysis in Economics*. 1st ed. London, Routledge. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780203086353-2/historical-economics-longrun-implications-path-dependence-paul-david>
- Smith, A. (1984). *The Theory of Moral Sentiments*. A. Makfie, D. Raphael (Eds.). Liberty Fund Indianapolis. URL: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ECON246/Das%20Adam%20Smith%20Problem%20CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1%20//%20References/TMS0141-01_Bk.pdf

- Schumpeter, J. (2003). The March into Socialism. *Capitalism, Socialism & Democracy*. 460 p. URL: <https://periferiaactiva.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/08/joseph-schumpeter-capitalism-socialism-and-democracy-2006.pdf>
- Granovetter, M. (1985). Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*. Vol. 91. No. 3. P. 481—510. <https://doi.org/10.1086/228311>
- Jaravel, X. (2025). Innovation's unseen frontier. *Finance & Development magazine*. P. 22—25. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2025/03/innovations-unseen-frontier-xavier-jaravel>
- Edwards, B., Metcalfe, R. (2025). Driving Change: Remarkable Researchers. *Finance & Development magazine*. P. 48—51. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2025/03/driving-change-remarkable-researchers-bruce-edwards>
- Cass, O. (2025). In Search of the Invisible Hand. *Finance & Development magazine*. P. 10—11. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2025/03/point-of-view-in-search-of-the-invisible-hand-oren-cass>
- Enke, B. (2025). Reconnecting Morality with Political Economy. *Finance & Development magazine*. P. 56—59. URL: <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/022/0062/001/022.0062.issue-001-en.xml>
- Singh, K. (2020). Moral Worth, Credit, and Non-Accidentality. *Oxford Studies in Normative Ethics*. Vol. 10. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198867944.003.0008>
- Elster, J. (1989a). Nuts and Bolts for the Social Sciences. Cambridge, Cambridge University Press. 194 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812255>
- Ostrom, V. (1997). The meaning of democracy and the vulnerability of democracies: A response to Tocqueville's challenge. University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.15021>
- Eggertsson, T. (2005). Imperfect Institutions. Possibilities and Limits of Reform. University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.91126>
- Abolafia, M. (1998). Markets as cultures: An ethnographic approach. *The Sociological Review*. Vol. 46. Iss. 1_suppl. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1998.tb03470.x>
- Геєць, В. (2025). Соціалізація та соціальна якість: від турбулентності до ламінарності. Київ, ВД «Академперіодика». 332 с. <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.535.332>
- Hedlund, S. (2011). Invisible Hands, Russian Experience and Social Science. Approaches to Understanding Systemic Failure. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139003612>
- Норт, Д. (1990). Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Пер. з англ. І. Дзюба. Київ, Основа. 198 с. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
- Elster, J. (1989b). The Cement of Society. A study of social order. Cambridge, Cambridge University Press. 160 p. URL: <https://strategietcetera.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/09/elster-the-cement-of-society.pdf>
- Elster, J. (1989c). Solomonic Judgments. Cambridge, Cambridge University Press, 244 p.
- Хабермас, Ю. (2001). Моральное сознание и коммуникативное действие. Пер. с нем. Д. Складневой. СПб, Наука. 382 с.
- Геєць, В. (2020). Феномен нестабільності — виклик економічному розвитку. Наук. моногр. Київ, Академперіодика. 456 с. <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.403.456>
- Phelps, E. (2024). Mass flourishing and economic dynamism. *Finance & Development Magazine*. P. 14—15. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2024/09/Point-of-view-mass-flourishing-and-economic-dynamism-edmund-phelps>

- E%B9%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1%20//%20References/TMS0141-01_Bk.pdf
- Schumpeter, J. (2003). The March into Socialism. *In: Capitalism, Socialism & Democracy*. 460 p. URL: <https://periferiaactiva.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/08/joseph-schumpeter-capitalism-socialism-and-democracy-2006.pdf>
- Granovetter, M. (1985). Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*. Vol. 91. No. 3. P. 481-510. <https://doi.org/10.1086/228311>
- Jaravel, X. (2025). Innovation's unseen frontier. *Finance & Development magazine*. P. 22-25. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2025/03/innovations-unseen-frontier-xavier-jaravel>
- Edwards, B., Metcalfe, R. (2025). Driving Change: Remarkable Researchers. *Finance & Development magazine*. P. 48-51. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2025/03/driving-change-remarkable-researchers-bruce-edwards>
- Cass, O. (2025). In Search of the Invisible Hand. *Finance & Development magazine*. P. 10-11. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2025/03/point-of-view-in-search-of-the-invisible-hand-oren-cass>
- Enke, B. (2025). Reconnecting Morality with Political Economy. *Finance & Development magazine*. P. 56-59. URL: <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/022/0062/001/022.0062.issue-001-en.xml>
- Singh, K. (2020). Moral Worth, Credit, and Non-Accidentality. *Oxford Studies in Normative Ethics*. Vol. 10. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198867944.003.0008>
- Elster, J. (1989a). Nuts and Bolts for the Social Sciences. Cambridge, Cambridge University Press. 194 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812255>
- Ostrom, V. (1997). The meaning of democracy and the vulnerability of democracies: A response to Tocqueville's challenge. University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.15021>
- Eggertsson, T. (2005). Imperfect Institutions. Possibilities and Limits of Reform. University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.91126>
- Abolafia, M. (1998). Markets as cultures: An ethnographic approach. *The Sociological Review*. Vol. 46. Iss. 1_suppl. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1998.tb03470.x>
- Heyets, V. (2025). Socialization and social quality — from turbulence to laminarity. Kyiv, PH “Akademperiodyka”. 332 p. <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.535.332> [in Ukrainian].
- Hedlund, S. (2011). Invisible Hands, Russian Experience and Social Science. Approaches to Understanding Systemic Failure. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139003612>
- North, D. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Kyiv. 198 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678> [in Ukrainian].
- Elster, J. (1989b). The Cement of Society. A study of social order. Cambridge, Cambridge University Press. 160 p. URL: <https://strategietcetera.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/09/elster-the-cement-of-society.pdf>
- Elster, J. (1989c). Solomonic Judgments. Cambridge, Cambridge University Press. 244 p.
- Habermas, J. (2001). Moral Consciousness and Communicative Action. Saint-Petersburg. 382 p. [in Russian].
- Heyets, V. (2020). The phenomenon of instability as a challenge to economic development. Kyiv, PH “Akademperiodyka”. 456 p. <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.403.456> [in Ukrainian].
- Phelps, E. (2024). Mass flourishing and economic dynamism. *Finance & Development Magazine*. P. 14-15. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2024/09/Point-of-view-mass-flourishing-and-economic-dynamism-edmund-phelps>

- Zolotukhina-Abolina, E. (1987). On the specifics of higher spiritual values. *Journal of Philosophical Sciences*. No. 4. P. 11-18 [in Russian].
- Suimenko, E. (2011). Establishment dynamics of private ownership relations in Ukraine. *In: Ukrainian Society. Twenty Years of Independence. Sociological Monitoring*. In 2 vols. Vol. 1: Analytical Materials. Kyiv, Institute of Sociology, NAS of Ukraine. 576 p. P. 315-320. URL: <https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/soc-mon-2011.pdf> [in Ukrainian].
- Maliuk, A. (2010). The neoliberal trajectory of development of the Ukrainian society. *The Social dimensions of society*. Vol. 2. P. 140-153. URL: <http://jnas.nbuiv.gov.ua/uk/article/UJRN-0000347848> [in Ukrainian].
- Pryvalov, U. (2011). Changes in economic aspect of the mass conscious of Ukrainians in 1992-2010. *In: Ukrainian Society. Twenty Years of Independence. Sociological Monitoring*. In 2 vols. Vol. 1: Analytical Materials. Kyiv, Institute of Sociology, NAS of Ukraine. 576 p. P. 299-302. URL: <https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/soc-mon-2011.pdf> [in Ukrainian].
- Pipes, R. (1999). *Property and Freedom*. New York, Alfred A. Knopf.
- Smakota, V. (2011). Economic culture of Ukrainian population: establishment and development prospects. *In: Ukrainian Society. Twenty Years of Independence. Sociological Monitoring*. In 2 vols. Vol. 1: Analytical Materials. Kyiv, Institute of Sociology, NAS of Ukraine. 576 p. P. 280-287. URL: <https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/soc-mon-2011.pdf> [in Ukrainian].

Received on June 4, 2025

Reviewed on June 20, 2025

Revised on June 24, 2025

Signed for printing on June 30, 2025

Valeriy Heyets, Dr. Sci. (Econ.), Prof., Academician of the NAS of Ukraine,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine,
Editor-in-chief of the journal “Economy of Ukraine”, Director
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

TRANSFORMATION OF THE CONTENT AND STRUCTURE OF ECONOMIC SOCIALIZATION IN THE SYSTEM “STATE — PROPERTY”

In the paper, economic socialization is considered as a significant value for both an individual and society as a whole, which justifies it as a support for the interaction of the economic and the social, allowing for the search for ways to resolve the contradiction in the system of relations “state — property”. It is shown that economic socialization is the result of the individual’s internalization, at the psychological level, of the economic values of external economic activity and the result of his/her externalizational ability to perform economic actions, including those that allow for the successful realization of the right to property by combining self-interest and “noble rivalry”.

The processes associated with economic socialization are also underpinned by the component of individual’s socialization, which is part, on the one hand, of the natural space, and on the other — of the social environment, in which individual’s action has, meanwhile, all the features of social action.

Economic activity in Ukraine, which took place both during the transition to market relations and after Ukraine was recognized as a country with a market economy in 2006, gave rise to processes in society that led to the shift from “economic romanticism” to the awareness of problems in the relations “state — private property”. Sociological surveys on this topic have shown preference for strengthening the role of public property. In the indicated contradiction, we see a way to resolve it through overcoming self-interest by expanding those components of individual’s socialization that are determined by his/her participation in the activities of nongovernmental organizations. The success of such a path of expanding the latter’s role is possible due to socialization, including interconnected economic socialization, which is supported by a high degree of trust in them.

Keywords: *socialization; economic values; “economic man”; self-interest features; “social man”; primacy of the market; morality; social innovations; private and public property.*

УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ ТА ЇЇ ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ECONOMIC MANAGEMENT
AND ITS INSTITUTIONAL FRAMEWORK

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.026>

УДК 336.148

JEL: E21, H5, H6, H11, O11, P11, G18

Ю.Д. РАДІОНОВ, д-р екон. наук,
начальник відділу взаємодії з проектами міжнародної технічної допомоги,
робочими органами INTOSAI, EUROSAI та операційними програмами ЄС
Рахункова палата України

вул. Михайла Коцюбинського, 7, 01054, Київ, Україна,
старший науковий співробітник відділу фінансово-кредитної
та податкової політики

ННЦ «Інститут аграрної економіки»

вул. Героїв Оборони, 10, 03127, Київ, Україна

e-mail: radud@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1691-1090>

ВПЛИВ АУДИТУ ЧЕРЕЗ ЗАЛУЧЕННЯ СТЕЙКХОЛДЕРІВ

Обґрунтовано реформування і розбудову ефективної системи державного фінансового контролю (аудиту) в Україні. Проаналізовано особливості проведення аудиторської діяльності вищими органами аудиту різних країн, розкрито міжнародний досвід залучення стейкхолдерів до підвищення впливу аудиту на прикладі нідерландської моделі. Акцентовано на підвищенні цінності аудиту і ролі його вищих органів у вирішенні екзистенційних викликів, загроз і забезпеченні позитивних змін у житті громадян. Зазначено, що будь-яка організаційно-методологічна модель залучення стейкхолдерів буде дієвою, якщо враховуватиме національні особливості, запити, вподобання, а також взаємодію різних факторів, які є важливими й актуальними для стейкхолдерів.

Ключові слова: державний фінансовий контроль; аудит; реформи; вищі органи аудиту; модель; підходи; стейкхолдери; міжнародні стандарти INTOSAI.

Ц и т у в а н н я: Радіонов, Ю. (2025). Вплив аудиту через залучення стейкхолдерів. *Економіка України*. 68. 07(764). 26-47. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.026>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Аудиторська діяльність є невід'ємною складовою економічних відносин будь-якої сучасної, цивілізованої країни, а розвиток аудиторських інституцій і ефективність їх роботи залежать від інституційної спроможності, дієвості системи й впливу різноманітних екзогенних і ендогенних чинників. Так, розв'язана РФ війна проти України є тим фактором, який не лише руйнує долі, позбавляє життя українців, підриває основи національної економіки (через завдані збитки й шкоду), а й негативно впливає на фінансову стабільність держави, суб'єктів господарювання і сталу динаміку розвитку кожної установи. У цих надзвичайно складних умовах зростають вимоги до роботи підприємств, міністерств, інституцій. Адже, важливими є успіхи не лише на полі бою, а й рух України до економічного зміцнення, технологічного розвитку, нарощення фінансового, економічного, військового потенціалів, вирішення внутрішніх негараздів і викорінення корупції. Для цього потрібно, щоб кожне міністерство, відомство, підприємство працювали злагоджено і ефективно виконували закріплені за ними функції, забезпечуючи високу продуктивність, якість надання послуг громадянам, вчасно надаючи уряду та іншим офіційним органам об'єктивну інформацію, розкриваючи особливості виконання бюджету у відповідному бюджетному періоді тощо.

У цілому проведений аудиторською інституцією аудит повинен виконувати основну економіко-соціальну функцію із забезпечення довіри користувачів до об'єктивності й неупередженості представлених даних, фінансової звітності, достовірності поданої інформації, ідентифікації, виявлення бюджетних порушень і попередження шахрайства, корупції. Аудиторський звіт має забезпечувати уряд і всю систему державного управління важливою й необхідною інформацією для ухвалення обґрунтованих, виважених управлінських рішень. Такий підхід покладає величезну відповідальність на органи державного фінансового контролю (аудиту) країни в цілому і аудиторів зокрема як незалежного інституту.

Вимоги до ефективної роботи кожної інституції наразі продиктовано сучасними суспільними запитами, а також потребами міжнародних партнерів, які надають нам допомогу (фінансову, матеріальну, військову, гуманітарну) в боротьбі з агресором і хочуть знати, що виділені кошти, озброєння використано за призначенням. Крім того, ці вимоги посилилися після набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС, з огляду на рішення Європейської ради від 14 грудня 2023 р. щодо початку офіційних переговорів про вступ України до Європейського Союзу.

Так, європейська комісарка з питань розширення пані Марта Кос у травні 2025 р. зазначила, що Україна успішно завершила скринінг трьох переговорних кластерів у межах процедури вступу до Європейського Союзу. Ідеться про кластер 1 *Основи*, кластер 2 *Внутрішній ринок* і кластер 6 *Зовнішні відносини*¹.

¹ У ЄС повідомили, що Україна завершила скринінг трьох кластерів у перемовинах про вступ. *Європейська правда*. 2025. 20 трав. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2025/05/20/7211990/> (дата звернення: 24.06.2025).

З урахуванням євроінтеграційного вектора руху України, важливими є досвід The European Court of Auditors (Європейська палата аудиторів — ЄПА) та її взаємодія із стейкхолдерами. Так, згідно з положеннями Стратегії ЄПА на 2021—2025 роки², інституція прагне охопити наскрізні теми, такі як сталий розвиток і цінності ЄС, додати більшу цінність у вдосконаленні демократичних процесів, запобігати шахрайству, посилювати свою діяльність з метою підвищення впливу рекомендацій, щоб зробити останні більш актуальними, корисними, практичними й економічно ефективними. У взаємодії із стейкхолдерами (Європарламентом, Комітетом бюджетного контролю, Єврокомісією, урядами держав — членів ЄС, національними парламентами) важливим є зростання впливу аудиту для підвищення продуктивності, результативності, достовірності, утвердження міжнародних стандартів, зміцнення підходів, що ґрунтуються на оцінюванні ризиків і досягненні конструктивних відносин між ними. Аналогічні підходи містяться в рекомендаціях Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)³, де, поряд з послідовним укоріненням принципів підзвітності й прозорості, в уряді, вищих органах аудиту (ВОА) країн — членів ЄС підтримують нарощування потенціалу органів державного аудиту в третіх країнах, адже вдосконалення управління державними фінансами сприяє зміцненню довіри громадян до політики уряду і подальшому розвитку демократії.

Ми теж працюємо над розбудовою ефективного державного фінансового контролю (аудиту) в Україні і становлення ВОА, зокрема Рахункової палати як дієвого, незалежного органу з кращими європейськими практиками підвищення прозорості, підзвітності, продуктивності, результативності в системі державного управління, впровадження демократичних цінностей, які сприятимуть зміцненню економічного, фінансового, військового потенціалу, суспільному добробуту. Усе це зумовлює необхідність законодавчого і нормативно-правового врегулювання питань дефініцій і статусу Рахункової палати (Радіонов, 2020; Радіонов, 2024). З прийняттям відповідного Закону України⁴ і рішення Рахункової палати наші пропозиції враховано.

Проте крім законодавчого і нормативно-правового врегулювання діяльності аудиторських інституцій, у тому числі Рахункової палати України, важливою і актуальною наразі є подальша імплементація прогресивних, новаторських підходів до проведення аудитів і поширення їх впливу. Впровадження міжнародного досвіду з формування сучасної дієвої системи функціонування аудиторських інституцій стане дуже важливим чинником їх розвитку в майбутньому. В цьому контексті необхідно усвідомити, що кожен елемент, скла-

² The 2021-25 Strategy of the European Court of Auditors. January 2021. URL: https://www.eca.europa.eu/lists/ecadocuments/strategy2021-2025/strategy2021-2025_en.pdf

³ Organisation for Economic Cooperation and Development. URL: <https://www.oecd.org/> (дата звернення: 05.03.2025).

⁴ Про внесення змін до Закону України «Про Рахункову палату та деяких інших законодавчих актів України». Закон України № 4042-IX від 30.10.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4042-IX#Text>

дова, яка входить до цілісної системи в межах єдиного функціонального простору аудиторської інституції, мають значення для того, щоб гармонійно функціонуючий механізм суттєво сприяв, підвищував якість аудитів і позитивно впливав на об'єкти контролю (аудиту), а також ефективність і результативність діяльності самої інституції.

У програмі Міжнародного валютного фонду (МВФ) The Extended Fund Facility (EFF)⁵ (Механізм розширеного фінансування) у межах Меморандуму України з МВФ і співпраці з Європейським Союзом у рамках Програми підтримки економіки України Ukraine Facility⁶ виокремлено формат взаємодії ВОА із стейкхолдерами. Так, відповідно до затвердженого 18 березня 2024 р. Кабінетом Міністрів України Плану для реалізації програми Ukraine Facility 2024—2027 (далі — План) визначено, що Державна аудиторська служба відповідатиме від імені держави Україна за проведення аналізу і перевірки законності й ефективності реалізації інвестиційних проєктів з використанням коштів державного і місцевих бюджетів, державної підтримки, державних і/або місцевих гарантій. У розділі 3 Плану виокремлено параграф «6. Участь громадянського суспільства та залучення стейкхолдерів», у якому зазначено, що демократія участі й залучення зацікавлених сторін надають механізми і методи залучення стейкхолдерів до загального планування, підзвітності дій уряду суспільству і задіяння приватного сектору в процесах відновлення, реконструкції і модернізації.

Таким чином, питання розбудови дієвих контролюючих органів, як-то Державної аудиторської служби зокрема й Рахункової палати як ефективного органу системи державного фінансового контролю (аудиту) країни, викликають чималий інтерес не лише серед громадських організацій, суспільства, посадовців, політиків, практиків, а й великого кола науковців. Цим визначається і актуальність даного дослідження.

У сучасних умовах глибинні організаційно-методологічні й теоретичні аспекти розвитку державного фінансового контролю (аудиту), у тому числі діяльності Рахункової палати, досліджували такі вчені, як С. Бардаш, Л. Петришин, С. Качула та інші. Так, С. Бардаш (2024), аналізуючи причини неефективності державного фінансового контролю, пропонує розглядати його як частину системи державного управління і доводить, що його розвиток і вдосконалення необхідно оцінювати крізь призму системних змін в управлінні державними фінансами і в цілому в державному управлінні. Н. Жидовська і Л. Петришин (2024), аналізуючи ефективність системи фінансового контролю в українському державному управлінні, звертають увагу на низку серйозних проблем у її створенні та реалізації, наголошуючи, що бракує правового, інформаційного, організаційного, комунікативного, інституційного й методологічного забезпечення системи державного фінансово-

⁵ The Extended Fund Facility (EFF). URL: <https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2023/Extended-Fund-Facility-EFF> (дата звернення 04.03.2025).

⁶ Ukraine Facility 2024—2027. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/> (дата звернення 04.03.2025)

го контролю в Україні. Ю. Табенська (2018) аналізує діяльність Рахункової палати щодо її ролі в управлінні фінансовою системою, наголошуючи, що інституція спроможна запобігти виникненню фінансово-економічних порушень при використанні бюджетних коштів.

Деякі науковці вважають, що формування механізму реалізації державного фінансового контролю має базуватися на сукупності принципів, що відображають основні властивості створюваної системи в науково-методичному, правовому й організаційному аспектах. Саме така ієрархія структурування є обґрунтованою і раціональною. До групи науково-методологічних принципів належать такі: системність, комплексність, цілеспрямованість, безперервність. Сукупність правових принципів охоплює: законність, єдність, прерогативу національних інтересів. До організаційних принципів віднесено: паритетність, об'єктивність і компетентність, бюджетну ефективність, превентивність, взаємодію органів державної влади і місцевого самоврядування (Микитюк, 2018).

На думку С. Качули (2020), подальший розвиток інституту державного контролю має ґрунтуватися на механізмах посилення ефективності й результативності незалежного зовнішнього і внутрішнього державного контролю за використанням фінансових ресурсів, імплементації кращих міжнародних практик здійснення державного контролю, впровадження нових форм і методів щодо забезпечення соціального розвитку.

Зважаючи на наявний науковий доробок і запропонований ученими організаційний та методолого-інституційний інструментарій, не відомі праці вітчизняних учених, та й серед зарубіжних дослідників мало наукових доробків, які стосуються проблематики впливу аудиту через залучення стейкхолдерів, тому дане питання є, по суті, новаторським, надзвичайно важливим і актуальним напрямом наукових пошуків з метою вдосконалення аудиторської діяльності.

Сучасні суспільні вимоги й ті обставини, у яких перебуває Україна (російсько-українська війна й необхідність прискорення умов виконання заходів щодо вступу України до ЄС), свідчать про нову об'єктивну реальність. Щоб належно відповісти і запобігти екзистенційним викликам і загрозам й досягти бажаного, необхідно провести відповідні суспільні трансформації, економічні реформи, у тому числі в системі державного фінансового контролю (аудиту), створити такі інституції, які якісно виконуватимуть свої функції у нинішніх умовах. Результати їх роботи мають позитивно впливати на об'єкти контролю (аудиту), зокрема, на застосовані ними механізми щодо забезпечення ефективного управління державною власністю, раціонального й економного використання фінансових ресурсів країни, сприяти розвитку транспарентності й демократії. У цьому контексті важливим є дослідження міжнародного досвіду і застосованого методологічного підходу посилення впливу аудиту.

Отже, **мета статті** — дослідити досвід іноземних вищих органів аудиту, міжнародних організацій щодо застосованих ними методолого-організаційних підходів залучення стейкхолдерів для підвищення впливу аудиту.

Міжнародний досвід демонструє розмаїття методолого-організаційних підходів і показує, що специфіка інституцій, які займаються аудиторською діяльністю, незважаючи на єдину мету — проведення різних типів аудитів, суттєво відрізняється в різних країнах світу. Передусім, це викликано закріпленнями законодавчими повноваженнями і ступенем втручання і контролю суб'єктів аудиту. Шляхи формування теоретико-методологічних засад становлення й розвитку аудиторських інституцій за інструментами і підходами також істотно відрізняються з-поміж учених, які досліджують дану проблематику.

Виходячи з повноважень вищих органів аудиту та їх ролі в громадянському суспільстві кожної країни у нинішніх умовах актуальним є застосування нових підходів до роботи із стейкхолдерами (заінтересованими сторонами). Термін «стейкхолдери» (stakeholders) у перекладі з англійської означає заінтересовані фізичні або юридичні сторони (зацікавлені сторони або особи; причетні сторони), які мають легітимний інтерес у діяльності організації, тобто певною мірою залежать від неї або можуть впливати на її діяльність⁷. Аналіз економічної літератури свідчить, що даний термін має різнобічне тлумачення, проте все залежить від сфери діяльності: «стейкхолдери» — це будь-хто, хто має інтерес до вашої організації через зацікавленість, вплив або й те, й інше. Це можуть бути акціонери, персонал, члени правління, волонтери, спонсори, уряд, клієнти тощо⁸.

Серед аудиторської спільноти прийнято розрізняти стейкхолдерів, оскільки вони можуть бути зовнішніми, через які ВОА комунікує під час стратегічного планування аудитів, наприклад: громадські організації, суспільство в цілому, якісна комунікація з Міністерством фінансів, іншими установами, медіа-ресурсами (електронними і друкованими ЗМІ) тощо. До внутрішніх стейкхолдерів, які беруть активну участь у цьому процесі, відносяться, наприклад, робоча група ВОА із стратегічного планування, аудиторські департаменти і топменеджмент ВОА.

Проведений нами аналіз показав, що кожен ВОА має певні особливості щодо визначення основних стейкхолдерів. Як правило, це визначається тим чинником, для кого аудитори і в цілому аудиторська інституція, власне, готують звіти або хто користується результатами аудиторської роботи. Наприклад, коло зовнішніх стейкхолдерів ВОА Північної Македонії (State Audit Office of North Macedonia), з якими комунікує ВОА під час стратегічного планування аудитів, є досить широким: громадськість, парламент, державний прокурор, Міністерство фінансів, медіа-ресурси, преса, громадські організації.

⁷ Зацікавлені сторони. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BA%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%96_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0 (дата звернення: 02.01.2025).

⁸ Хто такі стейкхолдери та як з ними працювати? *Школа бізнесу. Нова пошта*. URL: <https://online.novaposhta.education/blog/hto-taki-stejkholderi-ta-yak-z-nimi-pracувати> (дата звернення: 02.01.2025).

Розширене визначення терміна stakeholders міститься у двох міжнародних стандартах INTOSAI: ISSAI4000 (Compliance Audit — Аудит відповідності)⁹, а також у примітці 3 INTOSAI — P 12 (Value and Benefits of SAIs — making a difference to the life of citizens — Цінність і переваги Вищих органів аудиту — вплив на життя громадян)¹⁰ і зазначається як: особа, група, організація, член або система, яка може впливати або зазнавати впливу від дій, цілей і політики уряду й суб'єктів державного сектору.

У деяких країнах співпраця БОА і стейкхолдерів призводить до того, що останні мають безпосередній вплив на формування тем аудитів, які згодом включаються до річного плану діяльності БОА, хоча не всі використовують таку практику. Наприклад, основними стейкхолдерами БОА Швеції (Swedish National Audit Office) є парламент і уряд, проте стейкхолдери не впливають на вибір тем аудиту. Серед основних стейкхолдерів БОА Грузії (State Audit Office of Georgia) є: парламент (основний стейкхолдер БОА Грузії та користувач результатів аудиту і рекомендацій); уряд (співпраця з ним є важливою для вдосконалення публічного адміністрування); медіа і громадянське суспільство (співпраця є надзвичайно важливою для будь-якого БОА); донорські й партнерські організації (двосторонні й багатосторонні відносини з іншими БОА і міжнародними донорськими організаціями у світлі роботи БОА).

Питання співпраці із стейкхолдерами є дуже важливими і актуальними. Про це свідчить той факт, що більшість аудиторських інституцій у своїх стратегіях розвитку на відповідні роки чітко прописують механізм співпраці з ними. Наприклад, у Стратегії розвитку Рахункового суду Румунії (The Romanian Court of Accounts) на 2023—2028 роки передбачено окремий розділ, присвячений співпраці із стейкхолдерами¹¹. Проведений нами аналіз показав, що Рахунковий суд Румунії не має юрисдикційних функцій, а отже, відносини із зацікавленими сторонами не є достатньо впливовими, проте інституція прагне покращити існуючий стан.

Рахункова палата Республіки Молдова (Court of Accounts of the Republic of Moldova) у своїй Стратегії розвитку на 2021—2025 роки¹² визначила одним із завдань «проактивну взаємодію з національними стейкхолдерами для просування підзвітності у державному секторі». БОА Молдови прагне

⁹ ISSAI4000 Compliance Audit Standart. 56 p. URL: <https://www.issai.org/wp-content/uploads/2019/08/ISSAI-4000-Compliance-Audit-Standard.pdf>

¹⁰ INTOSAI — P 12. Value and Benefits of SAIs — making a difference to the life of citizens. 16 p. URL: https://www.intosai.org/fileadmin/downloads/documents/open_access/INT_P_11_to_P_99/INTOSAI_P_12/INTOSAI_P_12_en_2019.pdf

¹¹ Strategia 2023-2028. 28 p. URL: https://www.curteadeconturi.ro/uploads/d4a5f9bb/c0df3cdb/d6d719b6/eb988ed5/6562aa19/7ccdc390/d7f704f6/9d491608/Strategia_de_Dezvoltare_Institu%C8%9Bional%C4%83_a_Cur%C8%9Bii_de_Conturi_a_Rom%C3%A2niei_pentru_perioda_2023_-_2028.pdf

¹² Development Strategy of the Court of Accounts for 2021-2025. *Court of Accounts of the Republic of Moldova*. 2021. Oct 19. URL: https://www.ccrm.md/en/development-strategy-of-the-court-of-accounts-for-2021-2025-3571_92059.html (дата звернення: 05.03.2025).

бути надійним і об'єктивним джерелом сприяння підзвітності в управлінні державними установами. Як інструмент парламентського контролю інституція намагається створити клімат довіри в усіх державних установах, посиливши позитивний вплив своєї роботи, налагодивши ефективні комунікацію і співпрацю з внутрішніми аудиторами, громадянським суспільством, академічними колами й ЗМІ.

Але, перш ніж досліджувати дану проблематику, необхідно з'ясувати, чому для ВОА важливо посилити вплив аудиту через залучення стейкхолдерів. Відповідь на це, здавалося б, просте запитання частково дають досвід і результати такої співпраці інших ВОА, які демонструють високу ефективність і результативність своєї діяльності. Наприклад, Аудиторська палата Королівства Нідерланди (The Netherlands Court of Audit) об'єднала визначених стейкхолдерів з метою вирішення проблеми безпеки від повеней під умовним гаслом: «Beyond the dyke — Flood security options» («По той бік/поза межами дамби — варіанти безпеки від повеней»). Варто зазначити, що ВОА Нідерландів має не лише практичний досвід; навпаки, цьому сприяло належний науковий супровід і одержані наукові розробки, досягнення, напрацювання щодо посилення впливу аудиту через залучення стейкхолдерів. Пешочерговими завданнями або метою цього напряму були розкриття розуміння впливу аудиту, визначення стейкхолдерів, обрання стратегії впливу.

Стратегічний радник Аудиторської палати Королівства Нідерланди (The Netherlands Court of Audit), професор Лейденського університету Сьорд Кеулен (Sjoerd Keulen¹³) розкрив теоретичні основи «впливу», які, на його думку, визначаються, як прямий і непрямий вплив ВОА на практику виконання і культуру об'єктів аудиту в процесі аудиту ефективності. Він виокремив три типи впливу: інструментальний, концептуальний і стратегічний, що дало змогу класифікувати вплив аудиту:

- 1) інструментальний — пряме впровадження рекомендацій аудиту;
- 2) стратегічний — використання аудиторських звітів у політичних або публічних дебатах;
- 3) концептуальний — зміни в процесах навчання, менталітеті й поведінці об'єктів аудиту чи в суспільстві, що потенційно може привести до зміни парадигми в державному секторі. Автор також виділив три рівні впливу:
 - мікрорівень: вплив на індивідуальному рівні;
 - мезорівень: вплив на рівні організації / аудиту;
 - макрорівень: вплив на національному рівні із залученням парламенту й ЗМІ.

С. Кеулен також запропонував різні способи вимірювання впливу за його типами:

¹³ Keulen S. Professor by special appointment Public audit, policy evaluation and accountability. *Universiteit Leiden*. URL: <https://www.universiteitleiden.nl/en/staffmembers/sjoerd-keulen/publications#tab-3> (дата звернення: 31.12.2024).

- *інструментальний вплив*: підрахунок реалізованих рекомендацій, корисних на мезорівні. Ґрунтується на самозвітах, анкетах, але не включає точку зору чи оцінку самої перевіреної організації. Крім того, не враховує ані перешкод, ані якості аудиту;

- *концептуальний вплив*: відданість рекомендаціям аудиту через опитування і подальше проведення аудитів;

- *стратегічний вплив*: використання звіту в парламенті.

Професор окреслює таку низку факторів, які позначаються на впливі на трьох виокремлених рівнях:

- *мікрорівень*: відносини між аудитором і об'єктом аудиту, відповідність і своєчасність звіту, виконання рекомендацій і подальші аудити;

- *мезорівень*: міністерство, організаційна готовність дотримуватися рекомендацій, спеціальні заходи;

- *макрорівень*: увага ЗМІ, тиск з боку уряду і парламенту.

Для покращення впливу ВОА важливими є чотири складові, які стосуються:

- 1) його легітимності: ВОА має сприйматись як надійний партнер, який виконує високоякісну роботу;

- 2) його впливу на мікрорівні: аудитори повинні працювати з об'єктами аудиту професійно й ввічливо;

- 3) його впливу на мезорівні: міцні відносини між ВОА й об'єктом аудиту, що також впливає на ступінь зацікавленості з боку об'єктів аудиту;

- 4) його впливу на макрорівні: національний контекст, включаючи парламент, увагу засобів масової інформації і залучення уряду, може допомогти привернути увагу і стимулювати впровадження рекомендацій аудиту.

Фундаментальною основою і надійним засобом для підвищення впливу аудиту є надійність, комунікація й належне управління відносинами.

На думку С. Кеулена (Keulen, 2023), вплив може бути набагато ширшим, ніж типове виконання рекомендацій аудиту. Аудити спроможні справляти концептуальний вплив, якщо вони змінюють спосіб мислення об'єкта контролю. Їх також можна використовувати стратегічно для впливу на рішення. Вплив починається з окремого аудитора. Чим професійнішим і обізнанішим є аудитор, тим вищою буде ймовірність позитивного впливу. Професіоналізм фахівця має бути очевидний не лише в грамотно написаному високоякісному звіті, але й у готовності відкрито спілкуватись і вступати в діалог з представниками об'єктів контролю. Ці мікрофактори впливають і на мезорівні.

В Аудиторській палаті Королівства Нідерланди як вищому органі аудиту впроваджено організаційно-методологічну модель організації впливу, яка складається з таких трьох кроків:

- вплив починається з релевантності (relevance), а релевантність — із взаємодії;

- ураховуючи результати аудиту і розвиток у цій сфері, важливо встановити, яку роль бажає відігравати ВОА;

- організація дій проводиться на першому і другому етапах.

Отже, першочергово ВОА необхідно поінформувати стейкхолдерів про актуальність проведення того чи іншого аудиту, тобто дати відповідь на запитання, чому ми проводимо цей аудит? Далі необхідно визначитися, хто бере участь у розробці / реалізації політики в суспільстві з того чи іншого питання, а також хто відчуває на собі наслідки цієї політики. Для цього можна використати інформацію від стейкхолдерів, попередньо проаналізувавши її. Тут важливо знати або з'ясувати, які події відбуваються в цій галузі, яка додаткова цінність ВОА може бути в цій ситуації. Це наскрізні питання, тому їх необхідно ставити під час попереднього вивчення, планування і виконання аудиту, звітування й підготовки рекомендацій за результатами його проведення.

Як зазначають деякі дослідники, саме на етапі планування аудитор дістає всебічне розуміння інноваційної діяльності підприємства, яке перевіряється, його цілей і дій, за допомогою яких їх досягає; здійснює загальний аналіз галузі діяльності господарюючого підприємства для визначення ймовірних внутрішніх і зовнішніх ризиків при проведенні аудиту. Проводяться також аналіз і опис основних систем і засобів контролю впроваджених інновацій; дослідження стратегічного плану інноваційної діяльності підприємства; аналіз ключових подій на етапі впровадження і реалізації новацій. На основі всіх цих даних, показників і критеріїв визначаються межі проведення аудиту, основні цілі, завдання, індикатори, розробляється план його проведення (Петрик та ін., 2021). Зазначене вказує на важливість планування для проведення якісного аудиту з належним рівнем впливу.

Що стосується результатів аудиту, розвитку цієї сфери і значення ВОА, важливо, щоб кожен ВОА визначився, яку роль відіграє інституція. Зокрема, це може бути: послідовник фінансових потоків; контролер відповідності; контролер реалізації політики; розв'язувач задач; розпорядник порядку денного; посередник (медіатор); підтримувач здатності до навчання; експерт; досліджувач життєвого досвіду громадян. Кожна із зазначених ролей вимагає від ВОА різних практичних дій щодо реалізації, адже він не обов'язково «перевіряє бухгалтерську звітність» або проводить аудит ефективності. Відповідно до затверджених функцій, інституція може встановлювати порядок денний і привертати увагу до певних тем, допомагати об'єктам аудиту вчитися, ухвалювати рішення і ставати експертами, поширювати знання або аналізувати досвід громадян, щоб залишатись актуальним вищим органом аудиту в суспільстві.

Що стосується організації дій, то запропонована нідерландська організаційно-методологічна модель формування впливу передбачає прийняття кожним ВОА рішень про дії, які ця інституція бажає вчинити. По суті, це ті дії і роль, яку ВОА прагне відігравати по відношенню до стейкхолдерів із застосуванням таких різних типів комунікацій:

- а) текст / зображення = одностороннє спілкування;
- б) презентація = одностороннє спілкування;
- в) розмова = двостороннє спілкування;
- г) воркшоп = двостороннє спілкування.

Досвід Аудиторської палати Королівства Нідерланди підтверджує важливість залучення стейкхолдерів та їх заохочення до спілкування і співпраці з ВОА. І в цій ситуації головне — професійне спілкування в дружній обстановці з позитивним підкріпленням. Для аудиторів та інших посадових осіб, які розробляють відповідну політику, важливо поставити себе на місце цільової аудиторії і в такий спосіб оцінити її потреби, тобто врахувати актуальні запити стейкхолдерів. Щоб досягти належного впливу аудиту, потрібні: продуктивна комунікація, чітке формулювання цілей і того, що інституція робить як аудиторська установа, а також ефективно забезпечення управління взаємовідносинами, що є основним для залучення стейкхолдерів і створення умов ефективного впливу.

Політичні дебати в парламенті, ЗМІ чи навіть залучення ВОА можуть допомогти відновити діалог і прийняти рекомендації, але навіть тоді опір організації (об'єкта контролю) може бути надто сильним, щоб змінитись. Ось що робить професіоналізм окремого аудитора таким важливим. Опитування, проведене в Нідерландах, і значна частина наукової літератури показують, що професійна поведінка й відкрите спілкування з об'єктом контролю (аудиту) можуть здолати опір і позитивно сприйняти виконання рекомендацій аудиту (Keulen, 2023). Щоб дістати конкретну відповідь на запитання, як можна досягти впливу аудиту через залучення стейкхолдерів, потрібно відповісти на такі підзапитання:

- Як ми можемо покращити наші відносини з парламентом, щоб робота ВОА була ефективнішою?

- Як ми можемо зламати опір, наприклад, Міністерства екології, щоб сприяти ефективній реалізації постанови / директиви щодо зменшення пластикових відходів?

- Як ми можемо використовувати силу ЗМІ, щоб покращити політику (якісного обслуговування і заощадження бюджетних коштів) щодо утримання студентських гуртожитків?

- Як ми можемо надихнути уряд взяти на себе відповідальність за посилення зусиль, наприклад, щодо профілактики і лікування раку?

Варто зазначити, що процес формулювання підзапитань, запитань та ідей є творчим і передбачає застосування продуктивних мозкових штурмів аудиторів з використанням механізму розходження і сходження думок для генерування креативних ідей.

Цікавий міжнародний досвід процесу планування впливу має міжнародна громадська організація Oxfam Novib, яка є нідерландською філією Oxfam¹⁴ із штаб-квартирою в Гаазі. Oxfam Novib було засновано в 1956 р. під назвою Novib (Nederlandse Organisatie Voor Internationale Bijstand — Нідерландська організація міжнародної допомоги). Пізніше назву було змінено на Нідерландська організація розвитку міжнародного співробітництва. Це міжнарод-

¹⁴ Oxfam Novib. URL: <https://www.oxfamnovib.nl/donors-partners/about-oxfam/projects-and-programs/oxfam-novib-investments> (дата звернення: 31.12.2024).

не об'єднання із 17 організацій, що працюють у більше ніж 90 країнах по всьому світу. Метою його діяльності є вирішення проблем бідності й пов'язаної з нею несправедливості в усьому світі. У всіх проєктах Oxfam кінцевою метою є надання людям можливості реалізувати свої права й особисто керувати власним життям, отримувати гідну оплату за виконану роботу тощо. Тим часом, представники цієї організації допомагають потерпілим від війни в Україні. Oxfam Novib має інноваційну методологію моніторингу й оцінювання, що використовується для ідентифікації, опису, перевірки і аналізу суттєвих змін (результатів), яка називається «Збір результатів / урожаю» (Outcome harvesting). Під результатами розуміються зміни в поведінці, взаємовідносинах, заходах, діяльності, політиці чи досвіді осіб, груп, спільнот, організацій або інституцій, з якими програма чи проєкт безпосередньо працює. Така методологія є особливо корисною для вимірювання і розуміння складних змін, включаючи інституційні. Вона побудована на збиранні доказів, а саме — що змінилось (які результати маємо), а потім, коли зібрано всю інформацію, запроваджений механізм працює у зворотному напрямку, щоб визначити, який внесок вашої діяльності спричинили ці зміни. Методологія передбачає активне залучення всього персоналу і стейкхолдерів як частину процесу моніторингу змін у поведінці й заходах; забезпечує складові для вивчення діяльності, метою якої є розуміння процесу змін, що дозволяє розкрити випадкові як позитивні, так і негативні зміни. У цілому цей процес складається з семи взаємопов'язаних між собою кроків, зокрема: планування; огляд документації, проєктів і результатів; залучення інформаторів; обґрунтування; аналіз, інтерпретація; підтримка використаних знахідок; результати. Застосування даного методологічного підходу дає можливість обмірковувати актуальність ідентифікованих змін у контексті проведеної аудиторської роботи й передбаченого впливу, визначити, які зміни були найбільш актуальними, менш актуальними або взагалі не актуальними. І великі зміни, і малі мають значення в цій методології, тому всі результати повинні бути зібрані — великі чи малі, очікувані чи неочікувані — й записані в спеціально розроблену таблицю під назвою «Форма збору результатів». У ній зазначаються назва організації, країна і дата збирання інформації, а також узагальнені зміни в суспільстві: хто змінив і що, коли і де, у якому періоді, що підпадав під огляд, опис результатів і ключові докази змін. Якщо екстраполювати цю методологію на ВОА, то важливо визначитись і дати відповіді на запитання: Як діяльність ВАО забезпечує внесок для змін? Які існують інші гравці в цій сфері, що забезпечують свій внесок у зміни?

Аналіз запропонованих підходів до посилення впливу аудиту свідчить, що при розробці стратегії впливу, так само як і при впровадженні відповідної методології, розробники або організатори даного процесу повинні пам'ятати про кінцевий результат і, власне, мету посилення впливу аудиту. Передусім, необхідно забезпечити дієвий зворотний зв'язок (feedback) із стейкхолдерами, щоб вони чітко розуміли наміри і допомагали в реалізації цих планів. Наразі кожен ВОА прагне наслідувати міжнародні тенденції,

працювати на випередження, бути в авангарді трансформації своєї країни, тригером, який забезпечить динамічний рух до покращення умов життя, підвищення добробуту громадян, адже, відповідно до міжнародного стандарту INTOSAI — P 12 (Value and Benefits of SAIs — making a difference to the life of citizens — Цінність і переваги Вищих органів аудиту — вплив на життя громадян)¹⁵, вищі органи аудиту повинні прагнути змінити життя громадян. Це фактично є демонстрацією їх суспільної цінності.

На нашу думку, щоб змінити життя на краще і виправдати очікування стейкхолдерів (громадськості, парламенту), БОА повинні відійти від традиційної ролі контролера управління фінансами і майном держави й зосередити свої знання, навички і зусилля на людиноорієнтованому підході (де людина з її потребами перебуває в центрі аудиту) і пошуку альтернативних шляхів підвищення впливу аудиту. Цей стратегічний орієнтир відповідає положенням міжнародних стандартів INTOSAI (ISSAI), зокрема GUID 5202 (Sustainable Development: The Role of Supreme Audit Institutions — Стийкий розвиток: роль вищих органів аудиту)¹⁶, а також відповідного Регламенту ЄС¹⁷, яким унормовано Європейські стандарти звітності у сфері сталого розвитку (European sustainability reporting standards — ESRS). У сучасному мінливому середовищі необхідно змінювати традиційні методи проведення аудитів, щоб задовольняти суспільні потреби й бути ціннісним для громадян та інших стейкхолдерів.

У комунікаційній стратегії БОА Боснії і Герцеговини на 2022—2025 рр. (Офіс аудиту інституції Боснії та Герцеговини — Audit Office of the Institution of Bosnia and Herzegovina) зазначено, що взаємодія з громадянами та іншими зовнішніми стейкхолдерами може зміцнити спроможність і ефективність БОА в стимулюванні урядів до належного звітування про використання обмежених державних ресурсів і виконання поставлених цілей. Зовнішні стейкхолдери здатні допомогти визначити сфери можливого поганого управління, неефективності або корупції, розширюючи горизонт дії, вплив і актуальність БОА. Крім того, вони спроможні надати цінну інформацію для процесу аудиту і навіть узяти в ньому участь, що збагатить результати аудиту¹⁸.

Проведене дослідження свідчить, що нині не зникає стурбованість аудиторської спільноти на міжнародному рівні щодо необхідності підвищення

¹⁵ INTOSAI — P 12. Value and Benefits of SAIs — making a difference to the life of citizens. 16 p. URL: https://www.intosai.org/fileadmin/downloads/documents/open_access/INT_P_11_to_P_99/INTOSAI_P_12/INTOSAI_P_12_en_2019.pdf

¹⁶ GUID 5202. Sustainable Development: The Role of Supreme Audit Institutions. 61 p. URL: <https://www.issai.org/wp-content/uploads/2019/08/GUID-5202-Sustainable-Development-The-Role-of-Supreme-Audit-Institutions.pdf>

¹⁷ Commission Delegated Regulation (EU) 2023/2772 of 31 July 2023 supplementing Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council as regards sustainability reporting standards. *European Union*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_del/2023/2772/oj/eng (дата звернення: 03.03.2025).

¹⁸ Communication Strategy 2022-2025. 36 p. URL: https://www.revizija.gov.ba/data/Datoteke/Migrirane%20datoteke/Komunikacijska%20strategija/Communication_Strategy_2022-2025_ENG.pdf

цінності аудиту й ролі ВОА в майбутньому еволюційному розвитку національного суспільства. Отже, у цьому контексті важливою є внутрішня мотивація кожного ВОА, включаючи бажання навчатися й удосконалюватися, що є вагомим причиною зростання продуктивної співпраці із стейкхолдерами, зосереджуватися на збиранні інформації для налагодження дієвого зворотного зв'язку. Таким чином, у сучасних умовах ВОА, щоб відповідати запитам, повинен вивчати й аналізувати потреби стейкхолдерів, їх думки, ставлення, очікування, настрої, критерії оцінювання і можливість задоволення потреб.

Допомога і сприяння ефективному розвитку є основним завданням ВОА. Це передбачено, зокрема, ч. 2 ст. 1 Статуту INTOSAI¹⁹, де зазначено, що ВОА мають допомагати своїм урядам: підвищувати ефективність, покращувати прозорість; забезпечувати підзвітність, боротися з корупцією, завойовувати суспільну довіру; сприяти ефективному і результативному використанню державних ресурсів. Таким чином, основним завданням ВОА є сприяння і допомога стейкхолдерам краще виконувати роботу.

Важливо ідентифікувати стейкхолдерів, як основних, так і у групах та підгрупах, класифікувати їх за важливістю, частотою й природою контакту, близькістю, статусом тощо. Також необхідно визначити важливі фактори задоволення для кожної групи стейкхолдерів, використовуючи наукові підходи і знання, аналізуючи існуючу інформацію із зворотним зв'язком і безпосередньо контактуючи із стейкхолдерами. Для більшого ефекту ВОА можуть розробити індивідуальний підхід для кожного міністерства / відомства / організації, тобто конкретного стейкхолдера, з огляду на національний контекст і специфіку відносин. Тут також важливо визначити ключові групи стейкхолдерів, підібрати актуальні теми для забезпечення дієвого feedback. Крім того, доцільно підібрати найкращий час та інструменти для збирання інформації і налагодження зворотного зв'язку, а також установити відповідний рівень учасників, обрати методологічний підхід (якісний, кількісний або комбінований). При цьому важливо не лише забезпечити feedback, але й аналізувати здобутки, досягнення, постійно і систематично моніторити це питання для отримання певного досвіду, винесення важливих уроків з метою покращення відносин із стейкхолдерами, адже налагодження ефективного зворотного зв'язку з ними може суттєво допомогти покращити діяльність самого ВОА у виконанні його основних функцій, ухвалювати прозорі, обґрунтовані рішення в аудиторській діяльності, що позитивно вплине на ефективність інституції. Аналіз застосованого інструментарію, методологічних підходів і механізмів підвищення впливу аудиту свідчить, що немає єдиного підходу для всіх, тобто неможливо просто використати міжнародний інструментарій або механізм, скопіювати його і вставити, щоб досягти результату. Необхідно враховувати специфіку кожного ВОА, національний контекст, проаналізувати запити різних стейкхолдерів, взаємодію різнобічних факторів, які є важливими для них.

¹⁹ Intosai Statutes. @November 2022. 19 p. URL: https://www.intosai.org/fileadmin/downloads/documents/open_access/about_intosai/statutes/EN_Statutes_November_2022.pdf

Аудиторська палата Королівства Нідерланди у своїй практиці застосує модель з 16 елементів для оцінювання реального стану справ у ВОА щодо комунікації із стейкхолдерами на предмет забезпечення впливу аудиту.

1. *Карта стейкхолдерів*. Передбачає створення детальної карти всіх стейкхолдерів, з якими взаємодіє ВОА. Це можуть бути урядові органи, громадські організації, приватні компанії, громадяни та інші. Така карта допомагає ідентифікувати ключових гравців і встановити пріоритети у взаємодії з ними.

2. *Стратегія трьох видів залучення стейкхолдерів*. Розробка стратегії для залучення стейкхолдерів на трьох рівнях — інформаційному, консультативному і партнерському — допоможе ВОА ефективніше комунікувати з різними групами стейкхолдерів і враховувати їхні потреби й очікування.

3. *Стратегічні індикатори*. Визначення стратегічних індикаторів для оцінювання ефективності взаємодії із стейкхолдерами і впливу аудиторських заходів може включати кількісні й якісні показники, що відображають досягнення поставлених цілей.

4. *Стратегія комунікації і брендинг*. Розробка стратегії для покращення комунікації і підвищення впізнаваності ВОА серед громадськості й стейкхолдерів передбачає використання соціальних мереж, пресрелізів, публічних звітів та інших інструментів комунікації.

5. *Зовнішня орієнтація*. Аналіз зовнішнього середовища і врахування впливу зовнішніх факторів на діяльність ВОА допоможуть вчасно реагувати на зміни в законодавстві, економіці, політиці та інших сферах.

6. *Незалежність ВОА і правова база*. Забезпечення незалежності ВОА і відповідність правовій базі включають дотримання принципів незалежності, прозорості й підзвітності.

7. *Взаємодія з громадянами і громадськими організаціями*. Підтримка активної взаємодії з громадянами і громадськими організаціями для підвищення рівня довіри й отримання зворотного зв'язку щодо аудиторської діяльності.

8. *Оцінка ризиків і планування аудиту*. Розробка ефективних методів оцінювання ризиків і планування аудиту з урахуванням пріоритетів стейкхолдерів і стратегічних цілей ВОА.

9. *Методології аудиту*. Впровадження сучасних методологій аудиту для забезпечення якості й ефективності аудиторських заходів.

10. *Планування аудиторського циклу*. Організація і планування аудиторських заходів на основі циклічного підходу, що враховує стратегічні індикатори й оцінку ризиків.

11. *Візія і лідерство*. Розробка чіткої візії і підтримка лідерства в організації для досягнення поставлених цілей і ефективного впровадження змін.

12. *Принципи етики і доброчесності*. Дотримання принципів етики і доброчесності в усіх аспектах діяльності ВОА.

13. *План впливу для аудитів*. Розробка плану впливу для аудитів, який включає теорію змін і визначає бажані результати й кроки для їх досягнення.

14. *Мислення впливу і простір для інновацій.* Підтримка мислення впливу й створення простору для інновацій у ВОА для постійного вдосконалення аудиторських практик.

15. *Підготовка кадрів і експертиза.* Забезпечення належної підготовки кадрів і розвиток експертизи серед аудиторів ВОА.

16. *План моніторингу.* Розробка плану моніторингу для оцінювання ефективності впроваджених заходів і досягнення поставлених цілей.

Упровадження окреслених елементів допомагає ВОА створити ефективну систему впливу, яка забезпечує підвищення якості аудиторських заходів, написання звітів, покращення взаємодії із стейкхолдерами, досягнення стратегічних цілей інституції, здійснення реформ та інших позитивних змін у суспільстві. Зазначимо, що модель з 16 елементів формально не затверджено в Аудиторській палаті Королівства Нідерланди жодним внутрішнім документом / актом, оскільки потреби в цьому немає, адже, відповідно до ст. 7:18 п. 1 Закону про публічні рахунки (2016)²⁰, встановлено, що Аудиторська палата Королівства Нідерланди «уповноважена, наскільки вважає за необхідне для виконання своїх обов'язків, досліджувати все майно, записи, документи та інші носії даних». Ідеться про право проводити аудити будь-яким способом, яким вважає за потрібне, тому у формальному затвердженні моделі або іншого механізму офіційним документом потреби немає. Тим часом, у Аудиторській палаті Королівства Нідерланди значна частина структури неофіційно схвалена без будь-яких офіційних документів.

У Стратегії посилення потенціалу довіри до підзвітності на 2021—2025 роки Королівства Нідерланди²¹ зазначено, що Аудиторська палата проводить незалежний аудит доходів і видатків уряду щодо ефективності й результативності політики, зосереджуючись на широкого кола програмах фінансової і соціальної важливості, а також проводить щорічні дослідження підзвітності²². Усі міністри у своїх річних звітах щороку звітують перед парламентом про кошти, які вони отримують і витрачають. Аудиторська палата Королівства Нідерланди перевіряє, чи законно, тобто за правилами, витрачаються бюджетні кошти. У третій вівторок вересня (День бюджету) уряд представляє свої плани на наступний бюджетний рік. За півтора року потому міністерства звітують про свою діяльність у своїх річних звітах. Це відбувається в День звітності, у третю середу травня. За результатами цього дослідження публікується звіт Аудиторської палати Королівства Нідерланди під назвою «Стан національної підзвітності», який супроводжується Національним фінансовим річним звітом.

²⁰ Government Accounts Act 2016. *Netherlands Court of Audit*. URL: <https://english.rekenkamer.nl/about-the-netherlands-court-of-audit/publications/publications/2018/01/01/government-accounts-act-2016> (дата звернення: 09.03.2025).

²¹ Algemene Rekenkamer. *Vertrouwen in verantwoording: strategie 2021-2025*. URL: [Vertrouwen+in+verantwoording,+Strategie+2021-2025+lv.pdf](https://www.rekenkamer.nl/onderwerpen/verantwoordingsonderzoek)

²² *Verantwoordingsonderzoek. Algemene Rekenkamer*. URL: <https://www.rekenkamer.nl/onderwerpen/verantwoordingsonderzoek> (дата звернення: 10.03.2025).

Варто зазначити, що наразі питання впливу аудиту є надзвичайно актуальним серед ВОА — членів INTOSAI. Так, аналіз деяких стратегій розвитку ВОА на відповідний період свідчить, що аудиторські інституції у своїх стратегічних документах намагаються показати як сильні сторони у взаємодії із зацікавленими сторонами (стейкхолдерами), так і слабкі, а також шукають шляхи усунення існуючих недоліків. Як правило, визначаються стейкхолдери в різних сферах для спрямування звітів, аналізів через вебсайти, соціальні мережі, пресконференції. Крім того, окремими напрямками для більш цільового охоплення стейкхолдерів можуть бути такі заходи, як круглі столи, майстер-класи, семінари тощо.

У цьому контексті слід зазначити, що Комітет з обміну знаннями INTOSAI (INTOSAI Knowledge Sharing Committee) поширив серед членів INTOSAI ініціативу щодо необхідності створення нової робочої групи з аудиту виконання рекомендацій (INTOSAI Working Group on Follow-up Audit — WGFA). Очолить цю робочу групу Генеральний аудитор Малайзії (The Auditor General of Malaysia), й у цьому офісі знаходитиметься Секретаріат цієї робочої групи. Її основним завданням є: посилення ролі ВОА з метою підвищення впливу й цінності державного аудиту; вирішення різноманітних потреб і викликів, пов'язаних з виконанням об'єктами аудиту рекомендацій ВОА, включно з необхідністю нарощування потенціалу й обміну передовим досвідом у механізмах подальшого проведення аудиту; обмін знаннями, просування нових підходів, методологій і механізмів найкращої практики серед ВОА щодо виконання рекомендацій. Виходячи з аналізу завдань цієї робочої групи можна з упевненістю констатувати, що питання виконання рекомендацій ВОА і, відповідно, вплив аудиту будуть основними цілями в роботі цієї новоствореної робочої групи INTOSAI.

Проведене дослідження свідчить, що для посилення впливу аудиту важливо задіяти весь наявний у ВОА арсенал, у тому числі змінити підходи при підготовці аудиторських звітів. Оскільки у звітах за результатами аудиту має значення так званий візуальний аргумент, це спосіб підтвердити твердження чи аудиторську знахідку, яка описується в тексті. Кожен читач (стейкхолдер) ознайомлюється із звітом крізь призму візуальних аргументів. Іноді важливішим є його ознайомлення з текстом, а іноді, навпаки, доцільніше використати візуальний аргумент, який може показати і розповісти більше, ніж текст з аудиторського звіту. Наразі серед ВОА актуальним є впровадження в аудиторських звітах візуалізації як вагомому інструменту / аргументу посилення впливу аудиту і залучення стейкхолдерів до продуктивної співпраці й комунікації. У цьому контексті важливою є роль Національного аудиторського офісу Королівства Норвегія (National Audit Office of Norway), який слугує прикладом, оскільки широко застосовує можливості візуалізації у своїй практичній діяльності.

Як зазначає з цього приводу Е. Тафті²³, графічна досконалість — це те, що дає глядачеві найбільшу кількість ідей у найкоротші строки з наймен-

²³ Tufte E. The Visual Display of Quantitative Information. URL: <https://dokumen.pub/qdownload/the-visual-display-of-quantitative-information-2ndnbsped-9780961392147-0961392142.html>

шою кількістю чорнила в найменшому просторі. На думку Е. Кірка (Kirk, 2016), візуалізація даних полягає в полегшенні розуміння. Це дуже важливо, і потрібен додатковий час, щоб зрозуміти, чому це є таким впливовим компонентом у нашому мисленні.

Дійсно, у сучасних умовах стрімкого розвитку цифровізації і штучного інтелекту візуальні компоненти й релевантні аргументи — це фактично нові додаткові можливості для поширення інформації про результати аудиту та її донесення до стейкхолдерів. Проте тут важливо, щоб усе було в міру. Якщо можна використати короткий текст, тоді не потрібно залучати візуальний аргумент. Однак, якщо це відповідає сюжетній лінії і аудиторі хочуть, щоб на цю частину аудиторського звіту читачі (стейкхолдери) звернули увагу, тоді візуальний аргумент є доречним і вмотивованим. Як правило, більшість стейкхолдерів перезавантажені інформацією, тому використання графічних рисунків або наочних діаграм сприятиме її швидкому донесенню.

Покращення якості підготовки і сприйняття аудиторського звіту можливе за умов дотримання п'ятих основних принципів візуалізації даних за Е. Тафті²⁴. Так, зокрема, необхідно:

- уникати «сміття» і непотрібної інформації;
- використовувати якомога менше чорнила;
- застосовувати високу щільність даних;
- зробити так, щоб читачеві було легко порівнювати;
- за необхідності використовувати текстові анотації і пояснення.

Як стверджують деякі науковці, завдяки новим формам взаємодії на ринку змінюються самі суб'єкти економічної діяльності, отже, як результат — змінюються професійне середовище й вимоги до фахівців (Петрик, 2021). Те саме стосується і аудиторів, і їхньої професійно-кваліфікаційної підготовки, написання звітів, комунікації із стейкхолдерами.

Наразі в Інтернеті є досить значний перелік інструментів, а також великий словниковий запас інструментів із сфери візуалізації, який допоможе передати всі ідеї, міркування аудиторів, щоб донести читачеві (стейкхолдерам) аудиторського звіту чітке візуальне повідомлення (visual message). Проте тут головне не «перегнути палицю», адже погана візуалізація може заплутати, увести в оману стейкхолдерів і спотворити повідомлення аудитора. Щоб підготувати якісний аудиторський звіт, кожному аудитору необхідно усвідомити важливість і доцільність його проведення і в першу чергу дати відповідь самому собі на такі запитання: Навіщо цей аудит? Чому люди (читачі, стейкхолдери) мають його прочитати? Чи все, що планували, зробили? Чи достатньо зібрано аудиторських доказів? І, урешті-решт, що ми як аудиторі знайшли за результатами його проведення? По суті, це та основа, на якій базується належного рівня й якості аудиторський звіт. Якщо зібрана інформація є

²⁴ Tufte E. The Visual Display of Quantitative Information. 2nd. ed. Graphics Press. Cheshire Connecticut. URL: <https://dokumen.pub/qdownload/the-visual-display-of-quantitative-information-2ndnbsped-9780961392147-0961392142.html>

неналежної якості або недостатньо даних тощо, то це вплине на якість аудиту і, відповідно, на його сприйняття стейкхолдерами. Крім того, необхідно пам'ятати, що стейкхолдери бувають різні, отже, вони по-різному сприймають інформацію, тому необхідно її подавати в належній формі для кращого сприйняття і розуміння тих проблем або недоліків, які існують. І для виправлення ситуації слід врегулювати існуючий стан, запобігти виникненню кризи, стабілізувати і покращити динаміку, забезпечити соціально-економічне зростання тощо. Опублікувати повний аудиторський звіт на вебсайті інституції недостатньо, щоб цей документ привернув увагу широкої громадськості. Багато ВОА створюють відео або подкасти, виходячи завдяки ним за рамки письмового слова. Деякі ВОА використовують соціальні медіа, щоб ознайомити своїх стейкхолдерів (зацікавлені сторони) з матеріалами звіту. В цьому контексті слід пам'ятати, що надання державних послуг, орієнтоване на громадян, це загальна тенденція. Тут важливо бачити, чи ВОА дедалі більше сприйматимуть цю перспективу і враховуватимуть її, щоб «змінити життя громадян», оскільки громадяни мають бути в центрі уваги ВОА не лише після завершення аудиту і подання аудиторського звіту, а й до прийняття рішення про проведення цього аудиту (Brétéché, Swarbrick, 2024).

ВИСНОВКИ

Дослідження показало сучасні напрями, тренди, важливість і актуальність застосування вищими органами аудиту організаційно-методологічних підходів залучення стейкхолдерів до посилення впливу аудиту. Кожен ВОА, відповідно до вимог міжнародних стандартів INTOSAI, повинен прагнути змінити життя громадян на краще. Проте досягти цієї мети досить складно, тому ВОА мають підвищити цінність аудиту, а також роль самих інституцій у суспільних процесах і змінах. Необхідно постійно демонструвати стейкхолдерам (громадянам, парламенту) свою значимість у житті країни. Тут важлива внутрішня мотивація ВОА, а саме бажання інституції у особі її керівництва змінюватися, удосконалюватися, впроваджувати дієві організаційно-методологічні підходи, які підвищать рівень комунікації із стейкхолдерами, удосконалювати методологічний інструментарій проведення різних видів аудитів, написання аудиторських звітів, налагодження дієвого зворотного зв'язку, що, урешті-решт, підвищить ефективність діяльності ВОА в сучасних умовах.

Міжнародний досвід необхідно залучати і в Україні, хоча немає єдиного, універсального організаційно-методологічного підходу або моделі, яку можна скопіювати і яка допоможе досягти бажаного результату. Навпаки, доречний індивідуальний підхід, заснований на аналізі національного контексту, різносторонніх потреб стейкхолдерів, взаємодії різних факторів, які в гармонічному поєднанні при врахуванні всіх складових формуватимуть цілісний механізм, сприятимуть побудові у ВОА ефективної, дієвої моделі, системи якісної комунікації, зворотного зв'язку для забезпечення належного впливу

аудиту. Останнє сприяє підзвітності, транспарентності, легітимності влади, покращенню дій уряду, системи державного управління, у тому числі ефективності розподілу й використання публічних фінансів, зміцненню довіри населення до держави та її інституцій, проведенню системних економічних реформ, суспільних трансформацій, утвердженню демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Радіонов, Ю. (2020). Фінансовий контроль і становлення аудиту відповідності забезпечення ефективного управління бюджетними коштами. *Економіка України*. 63. 11(708). 21-40. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.11.021>
- Радіонов, Ю. (2024). Роль державного фінансового контролю (аудиту) в управлінні економікою. *Економіка України*. 67. 8(753). 29-50. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.08.029>
- Бардаш, С. (2024). Модернізація підходів щодо визначення ефективності державного фінансового контролю: філософський дискурс. *Scientific Collection «Inter-Conf»*, (191), 48-54. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5561>
- Жидовська, Н., Петришин, Л. (2024). Сучасні підходи до державного фінансового контролю як інструменту забезпечення ефективного використання бюджетних ресурсів. *Економіка та суспільство*, (62). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-13>
- Табенська, Ю. (2018). Рахункова палата України як вищий орган незалежного зовнішнього контролю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Вип. 19. Ч. 3. С. 88—91. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/19_3_2018ua/20.pdf
- Микитюк, І. (2018). Державний фінансовий контроль у бюджетній сфері. *Світ фінансів*. № 1 (54). С. 58—69. <https://doi.org/10.35774/sf2018.01.058>
- Качула, С. (2020). Інститут державного контролю як механізм посилення ефективності використання фінансових ресурсів на соціальний розвиток. *Економіка та суспільство*. Вип. 21. С. 107—113. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/36/35>
- Keulen, S. (2023). Boost the Impact of Your Performance Audits: Building Blocks for a Theory on the Impact of Supreme Audit Institutions. *International Journal of Government Auditing*. Q3. URL: <https://www.intosajournal.org/journal-entry/boost-the-impact-of-your-performance-audits-building-blocks-for-a-theory-on-the-impact-of-supreme-audit-institutions/>
- Петрик, О. (Ред.) (2021). Аудит в умовах сталого розвитку. Кол. моногр. Київ, КНЕУ. 231 с.
- Kirk, A. (2016). Data Visualisation. A Handbook for Data Driven Design. 36 p. URL: https://us.sagepub.com/sites/default/files/upm-binaries/75674_Kirk_Data_Visualisation.pdf
- Bréteché, B., Swarbrick, A. (2024). Increasing the impact of supreme audit institutions through external engagement: Compendium of European experiences with developing effective relationships between SAIs and non-governmental stakeholders. *SIGMA Papers*. No. 69. 72 p. <https://doi.org/10.1787/5d25341e-en>

Надійшла 04.02.2025

Прорецензована 27.02.2025

Доопрацьована 12.03.2025

Підписана до друку 20.03.2025

REFERENCES

- Radionov, Yu. (2020). Financial control and formation of compliance audit to ensure effective management of budget funds. *Economy of Ukraine*. 63. 11(708). 21-40. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.11.021> [in Ukrainian].
- Radionov, Yu. (2024). Role of public financial control (audit) in economic management. *Economy of Ukraine*. 67. 8(753). 29-50. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.08.029> [in Ukrainian].
- Bardash, S. (2024). Modernization of approaches to determining the effectiveness of state financial control: a philosophical discourse. *Scientific Collection «InterConf»*, (191), 48-54. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5561> [in Ukrainian].
- Zhydovska, N., Petryshyn, L. (2024). Modern approaches to state financial control as a tool for ensuring efficient use of budget resources. *Economy and Society*, (62). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-13> [in Ukrainian].
- Tabenska, J. (2018). The Accounting Chamber of Ukraine as the higher authority of independent external control. *Uzhorod National University Herald*. Vol. 19. Part 3. P. 88-91. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/19_3_2018ua/20.pdf [in Ukrainian].
- Mykytiuk, I. (2018). Increase of stimulant influence remittances from abroad. *World of Finance*. No. 1 (54). P. 58-69. <https://doi.org/10.35774/sf2018.01.058> [in Ukrainian].
- Kachula, S. (2020). Institute of state control as a mechanism for improvement of efficiency of use of financial resources for social development. *Economy and Society*. Vol. 21. P. 107-113. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/36/35> [in Ukrainian].
- Keulen, S. (2023). Boost the Impact of Your Performance Audits: Building Blocks for a Theory on the Impact of Supreme Audit Institutions. *International Journal of Government Auditing*. Q3. URL: <https://www.intosaijournal.org/journal-entry/boost-the-impact-of-your-performance-audits-building-blocks-for-a-theory-on-the-impact-of-supreme-audit-institutions/>
- Petryk, O. (Ed.) (2021). Audit in the context of sustainable development. Kyiv. 231 p. [in Ukrainian].
- Kirk, A. (2016). Data Visualisation. A Handbook for Data Driven Design. 36 p. URL: https://us.sagepub.com/sites/default/files/upm-binaries/75674_Kirk_Data_Visualisation.pdf
- Brétéché, B., Swarbrick, A. (2024). Increasing the impact of supreme audit institutions through external engagement: Compendium of European experiences with developing effective relationships between SAIs and non-governmental stakeholders. *SIGMA Papers*. No. 69. 72 p. <https://doi.org/10.1787/5d25341e-en>

Received on February 4, 2025

Reviewed on February 27, 2025

Revised on March 12, 2025

Signed for printing on March 20, 2025

Yurii Radionov, Dr. Sci. (Econ.),

Head of the Department for Interaction with International Technical Assistance
Projects, Working Bodies of INTOSAI, EUROSAI, and EU Operational Programmes
The Accounting Chamber of Ukraine

7, Mykhayla Kotsyubynskoho St., Kyiv, 01054, Ukraine,

Senior Research Fellow of the Department of Financial, Credit, and Tax Policy
National Scientific Center "Institute of Agrarian Economics"

10, Heroyiv Oborony St., Kyiv, 03127, Ukraine

IMPACT OF AUDIT THROUGH STAKEHOLDER ENGAGEMENT

The existential challenges faced by Ukraine necessitate the search for optimal ways to address them. On the one hand, the Russian-Ukrainian war is ongoing, and on the other, there are European integration aspirations, the need to prevent economic collapse, stabilize financial and socio-economic situation in the country. Each ministry, enterprise, and institution must adequately respond to existential challenges, effectively perform their functions in accordance with public demands. Public financial control (audit) bodies, in particular the Accounting Chamber of Ukraine as the supreme audit institution, must be effective and hold great social value for society, changing the lives of citizens for the better. To achieve this, it is necessary to carry out systemic reforms, change approaches to conducting audits, and establish proper connection and communication with stakeholders.

Analysis of international experience, in particular the Dutch model, indicates the relevance and importance of introducing organizational and methodological approaches and effective communication with specific stakeholders in the supreme audit institution, which will increase the value of audits and the role of supreme audit institutions in modern conditions. The use of a successful organizational and methodological model that takes into account the specifics of national stakeholders will make it possible to ensure a positive impact of the audit and achieve better results and changes in society.

The importance of studying and analyzing stakeholder requests, introducing an effective mechanism for monitoring the achieved results in a permanent analysis of changes is shown. Achieving significant results and success in this matter is possible only through the involvement of each element, a component of a holistic system that will take into account the national aspect and the specific features of stakeholders, their requests, desires, evaluation criteria, etc. Such an approach will make it possible to increase the value of audit activities and their role in enhancing the effectiveness of government and other stakeholders' actions for the benefit of the whole society.

Keywords: *public financial control; audit; reforms; supreme audit institutions; model; approaches; stakeholders; INTOSAI international standards.*

ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК І ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ

SPATIAL DEVELOPMENT
AND DECENTRALIZATION OF MANAGEMENT

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.048>

УДК 332.1:911.37(043.3)

JEL: R14, R31, R40, R58

Н.М. ЛИСЯК, д-р екон. наук, доц.,

старша наукова співробітниця відділу регіональної економічної політики

ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України»

вул. Козельницька, 4, 79026 Львів, Україна,

професорка кафедри менеджменту організацій

Національний університет «Львівська політехніка»

вул. Степана Бандери, 12, 79026, Львів, Україна

e-mail: nataliya.m.lysyak@lpnu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8228-016X>

О.І. КАРИЙ, д-р екон. наук, проф., завідувач кафедри менеджменту організацій

Національний університет «Львівська політехніка»

вул. Степана Бандери, 12, 79026, Львів, Україна

e-mail: oleh.i.karyi@lpnu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1305-3043>

РИЗИКИ І ВИКЛИКИ ПРОДУКТИВНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ: ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР

Розкрито сутність поняття «продуктивна спроможність економіки регіону». Розглянуто просторові чинники, які здатні як стимулювати, так і стримувати реалізацію економічного потенціалу територій. Виявлено ключові виклики, що виникають унаслідок накладання зовнішніх тенденцій на внутрішні слабкі сторони просторової політики регіонів. Ідентифіковано ризики, пов'язані з імовірністю настання несприятливих умов і наслідків для ефективного використання продуктивного потенціалу регіонів. Визначено резерви, які можуть сприяти подоланню негативних тенденцій просторової організації та розвитку регіонів і підвищити їх продуктивну спроможність.

Ц и т у в а н н я: Лисяк, Н., Карий, О. (2025). Ризики і виклики продуктивної спроможності економіки регіонів: просторовий вимір. *Економіка України*. 68. 07(764). 48-66. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.048>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Ключові слова: виклики і ризики; продуктивна спроможність; просторові чинники; просторові чинники продуктивної спроможності.

Повномасштабна війна в Україні призвела до значної втрати економічного потенціалу країни та її регіонів, створила загрози для критичного зниження продуктивної спроможності в різних галузях економіки. Уже сьогодні спостерігаємо дію таких потужних чинників — дестимуляторів продуктивності, як зниження економічної активності, руйнування інфраструктури, скорочення чисельності населення і виникнення логістичних бар'єрів.

Аналіз досліджень щодо проблематики продуктивної спроможності економіки підкреслює важливість взаємодії кількох вимірюваних характеристик при оцінюванні продуктивності економіки. Продуктивну спроможність слід розглядати як багатовимірний процес, що відображає: загальний стан господарства, продуктивність використання всіх ресурсів, характер, рівень і розвинутість інституційного середовища, якість людського і соціального капіталу (Філіпенко, 2017); виробничі ресурси, підприємницькі можливості й виробничі зв'язки, які разом визначають спроможність країни виробляти товари і послуги¹; здатність регіонів різного ієрархічного рівня розвивати свій виробничий потенціал у стратегічній перспективі та забезпечувати його розширене відтворення з одночасним підвищенням продуктивності використання ресурсів територій (Шульц, 2022).

Саме на просторовому вимірі продуктивної спроможності здатність регіонів розвивати свій виробничий потенціал забезпечується завдяки дії таких чинників: концентрації (ступеня насиченості території об'єктами господарювання), агломераційних ефектів, ресурсного забезпечення, рівня розвитку інфраструктури, якості управління, умов розміщення і відсутності бар'єрів обігу ресурсів. Вони створюють можливості для ефективного функціонування економіки регіону, зокрема, розвитку виробництва з високою доданою вартістю, забезпечують можливості для розбудови інфраструктури і комерційних інвестицій (Boddy et al., 2006; Krugman, 1991; Melo et al., 2009; Rosenthal, Strange, 2003). Відповідно такі фактори, як неефективна структура управління, корупція, ресурсна обмеженість і «розриви економічного простору» територій, можуть суттєво знижувати або навіть обмежувати продуктивну спроможність економіки² (Шульц, 2022; Brito, Leita, 2020; Ciccone, Hall, 1996).

Для України зниження продуктивної спроможності економіки регіонів має комплексний характер і обумовлюється декількома взаємопов'язаними тенденціями. Перш за все, негативними наслідками тривалих військових дій є руйнування об'єктів критичної інфраструктури і переорієнтація логістики, замінування територій, втрата активів і нанесення значних матеріаль-

¹ The spatial dimension of productivity. Connecting the dots across industries, firms and places. *OECD*. 2019. Jan 13. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/the-spatial-dimension-of-productivity_ba5edb47-en (дата звернення: 21.12.2024).

² Там само.

них збитків. Додатковим фактором дестабілізації виступає і високий рівень невизначеності стосовно подальшої воєнно-політичної ситуації, що потенційно може знижувати або навіть унеможливити реалізацію економічного потенціалу регіонального розвитку в середньо- і довгостроковій перспективі. Йдеться про демографічні зміни і умови розселення населення, втрату виробничого потенціалу регіонів, закриття кордонів, нестабільність умов інвестування, екологічні загрози тощо. Негативний вплив на продуктивну спроможність справляють прогалини в інституційній системі управління територіями, зокрема, слабка роль органів місцевого самоврядування як суб'єктів інвестиційної діяльності, недодержання вимог містобудівної документації. Але, поряд з тим, відкриваються й нові можливості, зумовлені світовою підтримкою України в протистоянні російській агресії, залученням коштів міжнародних структур на відновлення, наданням технічної допомоги, розширенням доступу до сучасних технологій (Сторонянська, 2022; Шульц, 2023). Значущим чинником є також інтеграція інфраструктури України в спільний ринок ЄС, зокрема, приєднання до енергетичної системи Євросоюзу, а також можливості модернізації національних стратегічних документів з фокусуванням на членстві в ЄС. Проте за цих умов актуалізуються не тільки виклики, а й ризики, пов'язані з додатковими ресурсними, людськими і фінансовими втратами економіки регіонів.

Отже, **мета статті** — охарактеризувати найбільш суттєві ризики і виклики у використанні просторового потенціалу регіонів, у тому числі спричинені війною, що знижують продуктивну спроможність економіки регіонів.

Узагальнімо основні види викликів і ризиків, що впливають на продуктивну спроможність, з урахуванням сучасних реалій і регіональних особливостей.

Демографічні втрати і зміни в системі розселення регіонів. Зниження густоти населення має прямим наслідком нестачу робочої сили, а саме цей фактор у сучасних умовах є ключовим для підвищення продуктивної спроможності. При цьому важливими є як кількісні, так і якісні складові людського потенціалу: чисельність робочої сили в регіоні, освіченість, професійна кваліфікація, креативність тощо. Демографічні втрати і зміни в системі розселення ще в довоєнний період справляли негативний вплив на економічну сферу регіонів. Проте, якщо до війни спостерігався стійкий тренд до збільшення міграційних потоків працездатних осіб із сільських територій до міст — обласних центрів, що дозволяло підтримувати трудовий потенціал останніх, то за період повномасштабної війни регіони, які були найбільш густонаселеними і високоурбанізованими (зокрема, Дніпропетровська, Запорізька і Харківська області) зазнають найбільших втрат людського ресурсу. При скороченні чисельності населення України за період 1990—2021 рр. з 52,24 млн до 46,1 млн осіб, частка міського населення (рівень урбанізації) країни зросла на 3 % і склала у 2021 р. 69,7 %³. У Харкові станом на

³ Статистичний щорічник України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/11/year_23_u.pdf

1 липня 2021 р. чисельність населення становила близько 1426,4 тис. осіб. З початком російського вторгнення, за даними Харківської обласної військової адміністрації, відбулося зменшення до 300—400 тис. осіб, з поступовим збільшенням у 2023 р. до 1,1 млн осіб⁴. У Херсоні на 1 січня 2022 р. проживало 279 131 осіб, після російського вторгнення — 66 800 осіб, а на початок 2023 р. — близько 50 тис. осіб⁵ (рис. 1).

Показовою є ситуація, що склалася на деокупованих територіях⁶. Так, на деокупованій частині Херсонської області чисельність населення знизилась орієнтовно на 25—40 %⁷ і продовжує скорочуватися, що є результатом як виїзду значної частини мешканців (у першу чергу сімей з дітьми), так і залученістю осіб чоловічої статі до безпосередньої участі у військових діях, організації волонтерської та іншої допомоги. Повернення мешканців цих територій є проблемним через низький рівень безпеки, пошкодження або руйнування житла і об'єктів соціальної інфраструктури, відсутність роботи або постійного джерела доходу. Проте не лише зниження чисельності населення, але й зміна його вікової структури в бік зростання частки людей похилого віку, обвальне падіння природного приросту, виїзд дітей, збільшення частки осіб з особливими потребами (включаючи неповні сім'ї, дітей-сиріт, хворих, людей з інвалідністю), неодмінно впливатимуть на економічну сферу даного регіону. Крім того, низька густина населення може призвести до збільшення видатків і виникнення труднощів у забезпеченні базових комунальних і соціальних послуг.

Логістичні бар'єри. Руйнування або блокування транспортної інфраструктури створюють «розриви» в економічному просторі, збільшуючи час і витрати на транспортування товарів і послуг. Згідно із звітом Київської школи економіки⁸, рівень фізичних пошкоджень транспортної інфраструк-

⁴ Лобанок Д. Харків: населення та демографічні зміни з початком повномасштабної війни. *Гвара медіа*. 2023. 17 трав. URL: <https://gwaramedia.com/yak-zminilosya-naselennya-harkova-z-pochatku-povnomasshtabnogo-vtorgnennya/> (дата звернення: 16.01.2025).

⁵ Населення Херсона зменшилось в 5 разів у порівнянні з довоєнними показниками. *ІПС-Південь*. 2023. 03 січ. URL: <https://ipc.org.ua/uk/2023/01/naselennya-hersona-zmenschilos-v-5-raziv-v-porivnyani-z-dovoyennymu-pokaznykamy/> (дата звернення: 16.01.2025).

⁶ Управління деокупованими територіями Харківської та Херсонської областей: досвід першого року. Аналіт. доповідь. Київ, НІСД, 2023. 48 с. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitchni-dopovidi/upravlinnya-deokupovanymy-terytoriyamy-kharkivskoyi-ta>

⁷ Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією. Додаток до Постанови Кабінету Міністрів України № 1364 від 06.12.2022 р. (в редакції постанови Кабінету Міністрів України № 469 від 09.05.2023 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-%D0%BF#n25>

⁸ Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. Київська школа економіки. 39 с. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf

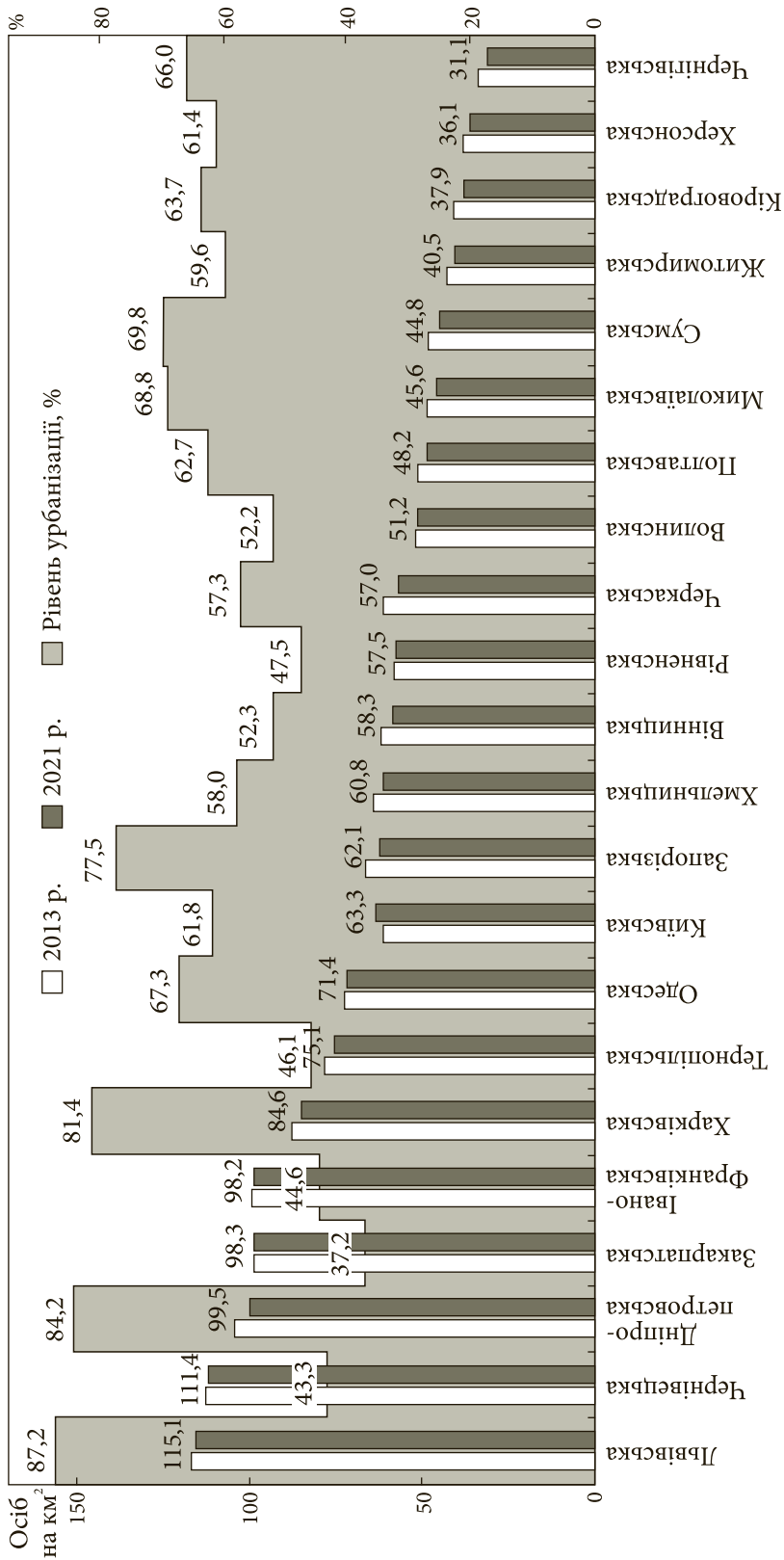

Рис. 1. Рейтинги областей України (крім тимчасово окупованих Донецької і Луганської і АРК) станом на 1 січня 2022 р. за густотою населення і рівнем урбанізації
 Джерело: побудовано авторами за: Статистичний щорічник України 2021. Київ, 2022. 447 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/11/Yearbook_2021.pdf

тури всіх видів характеризують такі цифри: дорожня транспортна інфраструктура — пошкоджено 25,4 тис. км доріг, 344 мостів і мостових переходів; залізнична інфраструктура — пошкоджено 507 км залізничного полотна, 126 залізничних вокзалів і станцій, ще понад 700 км залізничних колій знаходяться на тимчасово окупованій території⁹. Морські порти й об'єкти внутрішнього водного транспорту мають відносно помірні руйнування, проте втрачено доступ і контроль над морськими портами Маріуполя, Бердянська, Скадовська і Херсона. Порти є заблокованими або використовуються агресором з метою вивезення з території України запасів викраденого зерна, чорних металів тощо. Саме через них проходили значні обсяги експорту та імпорту в довоєнний період, відтак, маємо значне зниження експорту зернових: з 44,9 млн т у 2021 р. до 6,1 млн т у січні 2022 р.¹⁰ Переорієнтація потоків товарів також кардинально не вирішує існуючих проблем: у довоєнний період через морські порти транспортувалося 96 % загального обсягу зерна (до 6 млн т на місяць), тоді як у квітні 2023 р. експорт зерна сухопутним транспортом досяг лише 1 млн т¹¹.

Крім того, витрати на транспортування зростають унаслідок підвищення цін на паливо, через брак транспортних засобів і водіїв, зростання тарифів на залізничні перевезення й руйнування інфраструктури для зберігання сільськогосподарської продукції. Регіони, розташовані близько до зони бойових дій, стикаються ще й з питаннями безпеки, оскільки пошкоджене дорожнє покриття, знищений рухомий склад місцевого комунального транспорту суттєво ускладнюють своєчасну доставку життєво необхідних товарів, доїзд спеціальних служб і медичної допомоги.

Руйнування критичної інфраструктури. Зруйнована критична інфраструктура потребує великих коштів на відновлення, проведення капітальних і реконструктивних заходів. За оцінками Світового банку, потреби на відновлення систем водопостачання і водовідведення, енергетики, телекомунікацій у 2023 р. оцінювалися в розмірі 58,6 млрд грн^{12, 13} і далі зростатимуть з огляду на продовження бойових дій і обстрілів з боку РФ, особливо в Луганській,

⁹ Богдан Т. Фінансово-економічні наслідки війни. *LB.ua*. 2023. 31 бер. URL: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/550614_finansovoeconomichni_naslidki.html (дата звернення: 21.02.2025).

¹⁰ Експрес-оцінка впливу війни на мікро-, малі та середні підприємства в Україні. *UNDP Україна*. 2022. 20 жов. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/ekspres-otsinka-vplyvu-viyny-na-mikro-mali-ta-seredni-pidpryemstva-v-ukrayini> (дата звернення: 21.02.2025).

¹¹ Науменко Д. Логістика зернових в Україні: бар'єри для росту експорту. *LB.ua*. 2016. 15 сер. URL: https://lb.ua/economics/2016/08/15/342521_logistika_zernovih_ukraini.html (дата звернення: 18.12.2024).

¹² Ukraine: Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3). February 2022 — December 2023. World Bank. 182 p. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099021324115085807/pdf/P1801741bea12c012189ca16d95d8c2556a.pdf>

¹³ Богдан Т. Фінансово-економічні наслідки війни. *LB.ua*. 2023. 31 бер. URL: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/550614_finansovoeconomichni_naslidki.html (дата звернення: 21.02.2025).

Донецькій областях і деокупованій частині Херсонської області. Втрачено значні потужності енергетичної інфраструктури. Так, пошкоджено Бурштинську, Трипільську, Ладижинську, Зміївську і Харківську ГЕС; до того ж, 35 % загальних потужностей залишилися на тимчасово окупованих територіях. Запорізька атомна електростанція, що генерувала 43 %¹⁴ від загальної потужності всіх українських АЕС, з березня 2022 р. перебуває під постійним контролем РФ. Така ситуація має потенційні довгострокові наслідки для суміжних секторів економіки. Зокрема, руйнування дамби Каховської ГЕС завдало прямої шкоди інфраструктурі та активам на суму 2,79 млрд дол. Найбільших втрат зазнали енергетичний і житловий сектори, де обсяг прямих пошкоджень оцінюється у 11 млрд дол. згідно із Звітом ООН¹⁵; мають місце нестача води для зрошування сільськогосподарських земель, дефіцит питної води для тих населених пунктів Херсонської області, які раніше забезпечувалися водами Каховського водосховища.

Ефективність заходів з відновлення функціонування інфраструктури значною мірою залежить від якості управлінських рішень щодо розміщення, розвитку або оптимізації інфраструктурних об'єктів, які матимуть тривалий вплив на розвиток територій та їх інвестиційну привабливість. Це зумовлює необхідність комплексного підходу, стратегічного бачення й урахування довгострокових перспектив у процесі планування розвитку громад. Особливо важливо уникати ситуацій, коли короткострокові вигоди перешкоджають розв'язанню глибших структурних проблем, загострюючи їх у майбутньому, адже є ризик неефективного використання наявних ресурсів і втрати потенційних можливостей для розбудови територіальних громад.

Інституційний «розрив» у системі стратегічної документації. Підвищення продуктивної спроможності економіки регіонів має базуватися на цілісній політиці просторової організації і розвитку територій, головною метою якої є забезпечення ефективного господарювання, сталого розвитку й охорони ключових природних і культурно-історичних ресурсів. Така політика також повинна сприяти активізації соціально-економічних процесів на місцевому рівні. Проте до цього часу не вдалося подолати розірваного зв'язку між цілями соціально-економічного розвитку і дотриманням вимог містобудівної документації при розробленні проектів розвитку територій. Це зумовлено часовими, методологічними і організаційними аспектами, а також втратою актуальності містобудівної документації на всіх територіальних рівнях. Термін дії Генеральної схеми планування території України був визначений на період з 2001 до 2020 р.¹⁶ Після його завершення постала

¹⁴ Запорізька АЕС. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/file/company/3611_zaporizka_aes.html (дата звернення: 18.04.2025).

¹⁵ Звіт «Оцінка потреб після катастрофи на Каховській ГЕС» (PDNA). *ООН в Україні*. 2023. 17 жов. URL: <https://ukraine.un.org/uk/resources/publications?page=3> (дата звернення: 02.07.2025).

¹⁶ Про Генеральну схему планування території України. Закон України № 3059-III від 07.02.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14#Text>

необхідність у розробці нової Генеральної схеми планування¹⁷. Такі схеми є для всіх областей (на розрахунковий період до 2031 р.), проте в наявності всі визначені законодавством підстави для їх оновлення, а саме: зміни в адміністративно-територіальному устрої, соціально-економічній ситуації, вимогах законодавства у сфері планування території; зміни, скасування і затвердження нових загальнодержавних програм (Палеха, 2020). Ступінь забезпеченості населених пунктів генеральними планами є різним: якщо міста — обласні центри мають порівняно високі показники забезпеченості генеральними планами — 70—100 %, то сільські населені пункти — 25—30 % (Лисяк, 2021). При цьому слід ураховувати, що генеральні плани населених пунктів, затверджені більше ніж п'ять років тому, вже потребують проведення ретельного аналізу і внесення відповідних змін.

Розроблення Комплексних планів просторового розвитку громад відбувається повільно, тоді як з 1 січня 2025 р. вони стають обов'язковою вимогою для реалізації проектних пропозицій просторового розвитку громад. Відсутність містобудівної документації — це втрати рентного потенціалу, природних активів, можливості встановити зв'язок між інвестиціями й вартістю землі.

Заміновані території. Площа потенційно небезпечних через замінування територій в Україні становить орієнтовно 26 % від загальної площі (156 тис. км²)¹⁸. У регіональному зрізі найбільш замінованими є Київська, Херсонська, Миколаївська, Донецька, Луганська і Запорізька області¹⁹.

За даними Міністерства економіки України, щорічні втрати України через заміновані території становлять 11,2 млрд дол., що відповідає 5,6 % ВВП країни у 2021 р.²⁰ Найбільших втрат зазнають сільськогосподарські підприємства, що пов'язано із скороченням виробництва і недоотриманням обсягів продукції. Особливо це стосується громад з аграрним напрямом діяльності, де неможливість зібрати врожай призводить до значних фінансових втрат. Наприклад, на правобережній частині території Херсонської області (деокупована в листопаді 2022 р.) близько 60—80 %²¹ території є замінованими, що

¹⁷ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» щодо Генеральної схеми планування території України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68587

¹⁸ Розмінування України: потенційно забруднена площа зменшилася до 156 тис. км². Державна служба з надзвичайних ситуацій. 2024. 29 лют. URL: <https://mvs.gov.ua/news/rozminuvannia-ukrayini-potenciino-zabrudnena-ploshha-zmensilasia-do-156-tiskvkm/> (дата звернення: 02.07.2025).

¹⁹ Інтерактивна мапа територій, які потенційно можуть бути забруднені вибухо-небезпечними предметами. Державна служба з надзвичайних ситуацій. URL: <https://mine.dsns.gov.ua/> (дата звернення: 02.07.2025).

²⁰ Україна щороку втрачає \$11,2 мільярда через заміновані території. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=255d0657-dad7-4935-ab37-e740f5ffaf32&title=DoslidzhenniaTonyBlairInstitute>

²¹ Стратегія розвитку Нововоронцовської, Великоолександрівської, Кочубеївської територіальних громад Бериславського району Херсонської області на період до 2027 року. URL: <https://nvoron.gov.ua/strategiya-rozvitku-gromadi-09-11-22-25-06-2024/>;

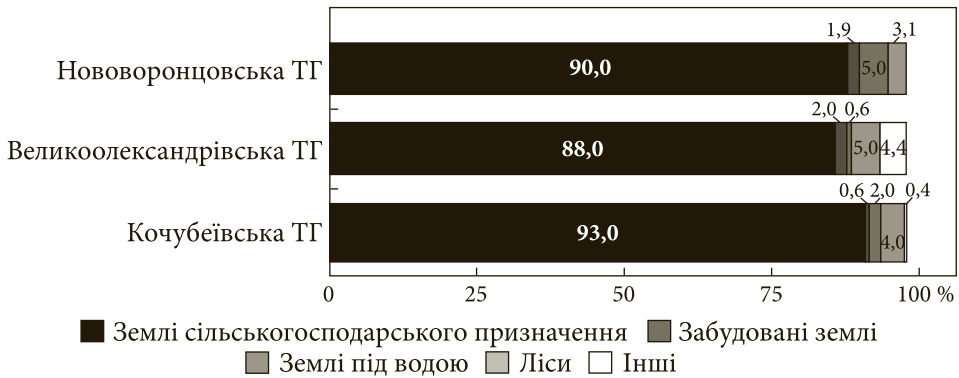

Рис. 2. Структура і якість земель на прикладі громад деокупованої частини Херсонської області станом на 1 січня 2025 р.

Джерело: Стратегії розвитку Нововоронцовської, Великоолександрівської, Кочубеївської територіальних громад Бериславського району Херсонської області на період до 2027 року. URL: <https://nvoron.gov.ua/strategiya-rozvitku-gromadi-09-11-22-25-06-2024/>; <https://voleks-rada.gov.ua/category/strategiya-rozvytku/>; <https://kochubeivska-gromada.gov.ua/strategiya-rozvitku-09-43-50-17-06-2024/>

створює значні ризики для відновлення економіки даного регіону, який є агроорієнтованим, адже близько 80 % його земельного фонду становлять сільськогосподарські землі, які формують основу економіки місцевих громад. З урахуванням значної цінності ґрунтового потенціалу даних територій, який складається з чорноземів, існує ризик втрати їх родючості й зниження якості вирощеної продукції через хімічне забруднення і засмічення твердими відходами, зокрема, залишками боєприпасів, протипіхотних мін і вибухових речовин^{22, 23}. Вартість розмінування дорівнює приблизно 30 тис. грн за гектар²⁴ і є тривалим за часом. Ситуацію ускладнюють і безпекові чинники, оскільки досягти стабільності в прифронтовій зоні під постійними обстрілами російської артилерії наразі неможливо (рис. 2).

Втрата підприємницького потенціалу регіонів. Аналіз концентрації підприємств у розрізі регіонів, вираженої показниками щільності підприємств на 1 км² площі, вказує, що у 2013—2021 рр. швидкість і динаміка розвитку економічної активності в регіонах мали тенденцію до зростання. Найви-

<https://voleks-rada.gov.ua/category/strategiya-rozvytku/>; <https://kochubeivska-gromada.gov.ua/strategiya-rozvitku-09-43-50-17-06-2024/>

²² Сплодитель А., Голубцов О., Чумаченко С., Сорокіна Л. Вплив війни росії проти України на стан українських ґрунтів. Результати аналізу. Київ, ГО «Центр екологічних ініціатив «Екодія», 2023. 32 с. URL: <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/zabrudnennia-zemel-vid-rosii-summary.pdf>

²³ Скоробогатов В., Сплодитель А., Мойсієнко І. та ін. Поствоєнний розвиток природно-заповідного фонду Миколаївщини, 2023. 226 с. URL: https://uncg.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/pzf-mykola_2023_compressed.pdf

²⁴ Агросектор України після трьох років війни: втрати і виклики. *SuperAgronom.com*. 2025. 24 лют. URL: <https://superagronom.com/articles/771-agrosector-ukrayini-pislyatroh-rokiv-viyuni-vtrati-i-vikliki> (дата звернення: 28.02.2025).

щими вони були в Дніпропетровській, Львівській, Харківській, Київській та Одеській областях. Це можна пояснити агломераційними ефектами, адже близькість до великих міст — обласних центрів створює додаткові переваги завдяки зростанню віддачі від масштабу, концентрації людського капіталу та інфраструктури. Також є підстави стверджувати, що умови для створення і залучення інвестицій у даних регіонах були кращими, відповідно, сформувалися тенденції для розвитку і створення нових робочих місць (рис. 3).

Показово, що втрата виробничого потенціалу внаслідок військової агресії є особливо критичною для регіонів, які забезпечували значну частину ВВП. Дніпропетровська, Харківська, Запорізька і Полтавська області з частками ВРП, відповідно, 10,7 %, 5,86, 4,2 і 4,9 %²⁵ зазнають найбільших втрат під час війни через своє географічне положення. Найбільш постраждалою галуззю внаслідок воєнних дій є металургія, яка втратила понад 60 % своєї капіталізації²⁶. Пошкоджено і зруйновано такі промислові підприємства, як ПрАТ «Металургійний комбінат «Азовсталь»», ПрАТ «ММК імені Ілліча», ПАТ «Авдіївський коксохімічний завод», ТОВ СП «Нібулон» і АТ «Мотор Січ». За три роки війни втрачено 1261 аграрне підприємство²⁷, збитки у 2024 р. склали понад 80 млрд грн. Підприємства припиняють чи значно скорочують свою роботу через безпекові та логістичні проблеми (зокрема, перебої з постачанням енергоносіїв), відсутність оновлення обладнання, зменшення кількості кваліфікованих працівників, ускладнення постачання продукції на експорт. Причинами також є падіння попиту і зниження доходів населення. Втрати підприємницької активності означають безповоротну втрату робочих місць, які не підлягають відновленню в межах заходів з відбудови. Це зумовлено насамперед прямими втратами людського капіталу, оскільки частина мешканців, що виїхали за кордон, наразі не мають намірів повертатися в Україну.

Диспропорційність інвестицій, що вкладаються в розвиток територій. Статистичні дані свідчать, що в період 2013—2021 рр. обсяг інвестицій у розвиток територій демонстрував стійку тенденцію до зростання, проте територіально вони розподіляються нерівномірно, надходячи переважно в регіони, які мають вищу забезпеченість ресурсами, кадрами, інфраструктурою. У 2021 р. лідерами із залучення інвестицій у розвиток територій (у розрахунку на 1 км²) були: Дніпропетровська (20 508,7 грн), Київська (12 775,8 грн), Львівська (11 012,7 грн), Полтавська (8281 грн) і Харківська (6187,4 грн) області. Серед аутсайдерів опинилися: Херсонська (1812 грн),

²⁵ Статистичний щорічник України за 2022 рік. Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/01/Arch_zor_zb.htm

²⁶ Аналітика. СБ назвав галузі української промисловості, які найбільше постраждали від війни. *Федерація професійних спілок України*. 2024. 16 січ. URL: <https://www.fpsu.org.ua/materialy/25584-analytika-sb-nazvav-haluzi-ukrainskoi-promyslovosti-ia-ki-naibilshe-postrazhdaly-vid-viiny.html> (дата звернення: 18.03.2025).

²⁷ Агросектор України після трьох років війни: втрати і виклики. *SuperAgronom.com*. 2025. 24 лют. URL: <https://superagronom.com/articles/771-agrosector-ukrayini-pislya-troh-rokiv-viyni-vtrati-i-vikliki> (дата звернення: 18.03.2025).

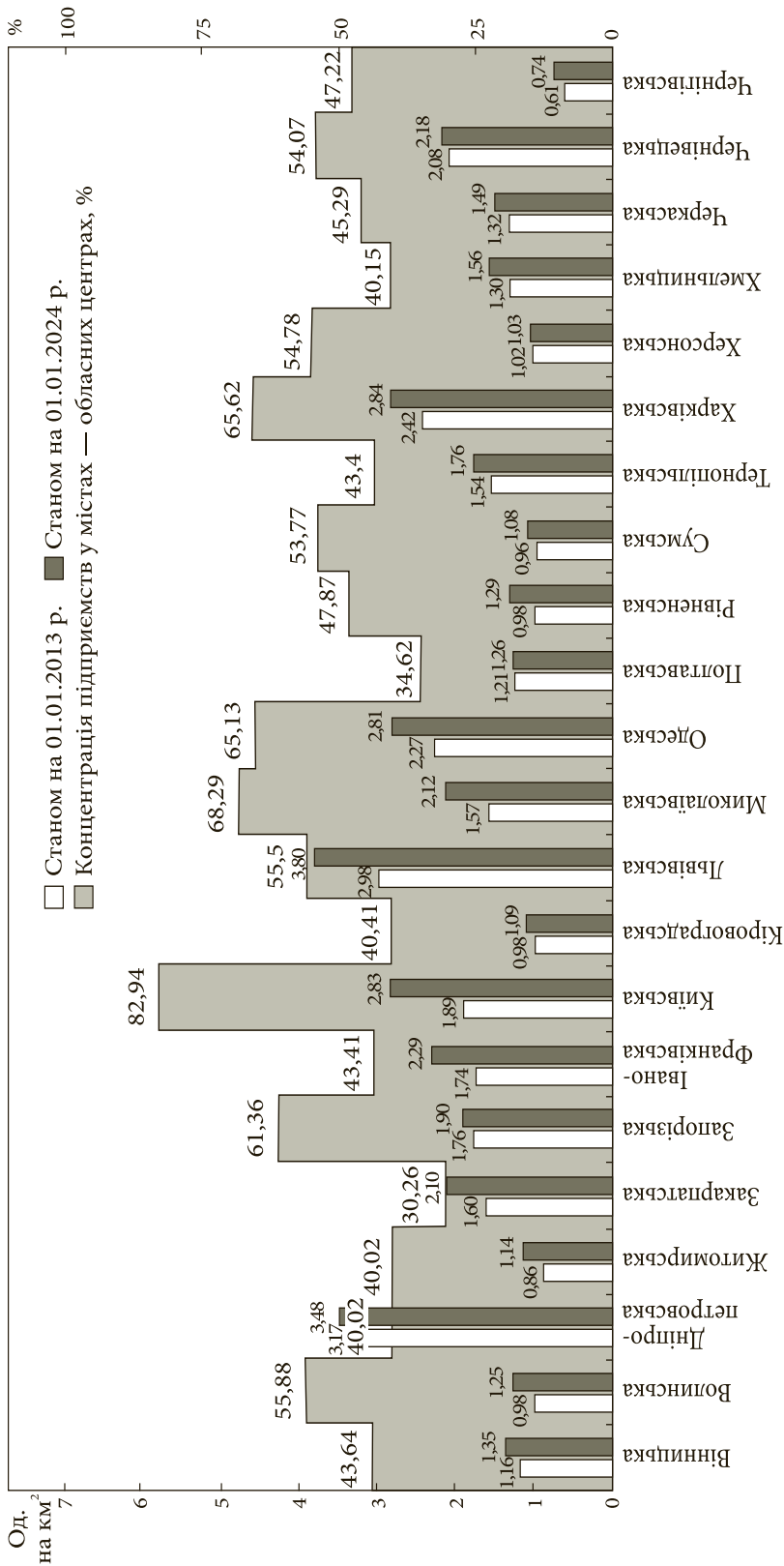

Рис. 3. Концентрація юридичних осіб у розрізі регіонів (ліва шкала, од. на км²) і частка юридичних осіб регіону в містах — обласних центрах, % (права шкала). Державна служба статистики України 2021. Державна служба статистики України. 447 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/11/Yearbook_2021.pdf; Статистичний щорічник України 2023. Державна служба статистики України. 268 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/11/year_23_u.pdf

Чернігівська (2622,64 грн), Кіровоградська (2659,8 грн), Рівненська (3030,27 грн) і Сумська (3132,3 грн) області (рис. 4).

Ця залежність пояснюється тим, що великі міста й обласні центри часто мають переваги щодо залучення інвестицій завдяки наявності розвинутої інфраструктури і концентрації людського капіталу. До початку великомасштабної військової агресії РФ проти України (2013—2021 рр.) найбільші обсяги інвестицій у житлове будівництво були сконцентровані в Києві, Львові й Одесі, що спричинило формування певних міграційних потоків і посилення ролі цих міст в Україні (Лисяк, 2021). З 2022 р., від початку війни, потоки вітчизняного капіталу переорієнтувалися ближче до західного кордону України, який сьогодні відіграє роль «тилу», забезпечуючи переміщення підприємств і підтримку промислового потенціалу країни. Щодо джерел фінансування, то стабільно низькою є частка інвестицій державного і місцевих бюджетів, які мають високий мультиплікативний ефект — 17,6 % у 2021 р., тоді як приватні інвестиції (власні кошти підприємств і організацій, кошти населення на будівництво житла) становили 74 %²⁸.

«Криза» (втрата контролю) урбанізаційних процесів. Для підвищення продуктивної спроможності регіонів на особливу увагу в просторовій політиці заслуговує ставлення до питань урбанізації як процесу, здатного принести значні економічні, технологічні й соціально-економічні вигоди для людини, міста, регіону, економіки країни в цілому. Проте несистемний і погано контрольований характер процесів, що відбуваються в містах, має наслідком втрату економічного і людського потенціалів, зростання витрат і появу бар'єрів у переміщенні капіталу, людей, матеріальних ресурсів, зростання вартості інвестиційних проєктів. Як результат маємо «розрив зв'язків» між урбанізацією і рівнем життя, коли урбанізація зростає без економічного зростання країни. В Україні в містах проживає 69,7 % населення, приблизно як у Європі, однак ВВП на душу населення є в рази меншим порівняно з країнами ЄС: у 2023 р. його середній показник у ЄС становив 34 047 дол., тоді як в Україні у 2022 р. — 4576 дол.²⁹, а рівень середньомісячної заробітної плати українців уперше перетнув позначку 500 дол. тільки у 2021 р.³⁰

Тезово окреслимо найбільш «кризові» точки в розвитку міст, що стримують зростання продуктивної спроможності економіки (Лисяк, 2021):

- диспропорції у розподілі економічного і соціально-культурного потенціалів між містами: надмірна концентрація промисловості, населення й пов'язаної з ними інфраструктури в межах міст — обласних центрів і зменшення організаційно-господарської ролі малих міст. Малі міста суттєво

²⁸ Статистичний щорічник України за 2022 рік. Державна служба статистики України. URL: <https://stat.gov.ua/sites/default/files/2024-02>

²⁹ Номінальний ВВП України з 2002 по 2024 р. у розрахунку на одну особу населення (за даними Світового банку, дол.). *Мінфін*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/>

³⁰ Середня заробітна плата в Україні в доларах США. *Мінфін*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/average/usd/>

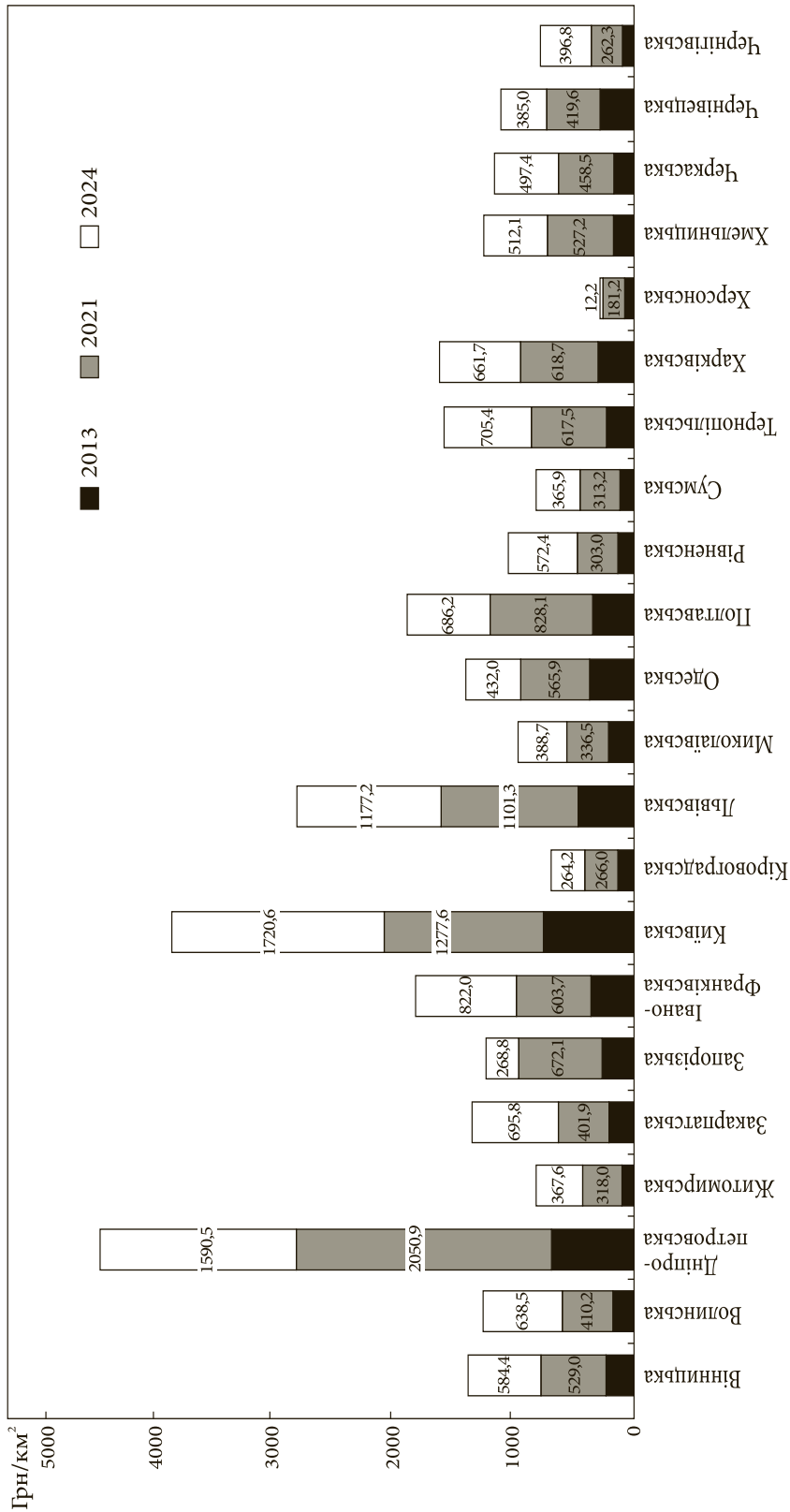

Рис. 4. Обсяг капітальних інвестицій, що вкладаються в розвиток території у розрізі регіонів, грн/км²
 Джерело: розраховано і побудовано авторами за: Капітальні інвестиції на одну особу за регіонами у 2021, 2024 роках. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/ibd/kin/kin_reg/arh/kin_reg2021_u.htm

відстають у формуванні інфраструктури й забезпеченості робочими місцями, транспортним обслуговуванням, соціально-культурними і побутовими послугами тощо;

- відставання транспортної інфраструктури за станом і темпами реформування й розвитку, тоді як рівень автомобілізації населення міст за останні 30 років зріс щонайменше втричі. Найвищий показник рівня автомобілізації має місце в Києві — 407 авто/1000 жителів і Львові — 300; у середньому по Україні — 245 авто/1000 жителів³¹. Актуальним для обласних центрів залишається питання розбудови об'їзних доріг і ефективних систем зв'язку з приміськими територіями;

- порушення функціональної структури урбанізованих територій: надмірне ущільнення забудови і зростання висотності в межах міст обертаються зростанням витрат і часу на переміщення, збільшенням ризику надзвичайних ситуацій (зокрема, масові «мінування» супермаркетів, вокзалів та інших місць концентрації людей, що ускладнює організацію евакуації і забезпечення безпеки населення); несистемна і хаотична забудова приміських територій без належного інфраструктурного облаштування;

- втрата виробничого потенціалу міст, перехід від моделі індустріального до моделі споживчого міста; відставання будівництва інфраструктурних систем і соціальних об'єктів від темпів житлового будівництва. Зростання вартості земельних ресурсів унаслідок нарощення обсягів будівництва житла і висока дохідність нерухомості в окремих містах — обласних центрах мають зворотний бік: землекористувачі отримують більше вигоди від зростання дефіциту землі, ніж від максимізації її вартості й економічного потенціалу.

Підвищення продуктивної спроможності економіки регіонів потребує ефективних механізмів та інструментів. Такі механізми охоплюють комплекс фінансових (через бюджетну політику, інвестиції, гранти, зовнішні запозичення); економічних (через програми економічного і соціального розвитку громад); соціально-інституційних (проведення досліджень і моніторингу процесів регіонів, залучення громадськості й зацікавлених сторін до процесів територіального розвитку); територіально-планувальних (через оновлення містобудівної документації, розроблення комплексних планів просторового розвитку) заходів. Для підвищення продуктивної спроможності економіки регіонів можна виокремити такі резервні напрями:

- регулювання параметрів щільності об'єктів на території, що суттєво впливає на продуктивну спроможність економіки регіону: чим вищою є щільність забудови, тим більшою є економія коштів за рахунок ефективного використання інфраструктури і розподілу ресурсів серед споживачів. Проте слід уникати значних відхилень даного параметра: надмірна щільність, особливо у великих міських агломераціях, може призвести до зростання транспортного

³¹ «Рівень автомобілізації» столиці перевищив 400 авто на тисячу мешканців. УНІАН. 2021. 18 бер. URL: <https://www.unian.ua/economics/transport/riven-avtomobilizaciji-u-kiyevi-vzhe-ponad-400-avto-na-tisyachu-meshkanciv-novini-ukrajina-11357347.html> (дата звернення: 01.04.2025).

навантаження, зниження мобільності населення, погіршення екологічної ситуації і загального рівня безпеки. У таких умовах доцільним є впровадження регулюючих механізмів для уникнення перевантаження міських систем. У районах же з низькою густотою населення, навпаки, інфраструктурні ресурси доцільно зосередити в найбільш перспективних вузлах з метою скорочення витрат на утримання і розвиток об'єктів інфраструктури, зниження залежності від державної підтримки і стимулювання локального розвитку;

- напрацювання механізмів залучення фінансових ресурсів з різних джерел, у тому числі коштів міжнародної технічної допомоги, приватних інвесторів, державного бюджету. Значний потенціал у вирішенні завдань, пов'язаних з упровадженням інфраструктурних проектів на регіональному рівні, криється в рамках реалізації планів і програм комплексного відновлення територій, а для інфраструктурних проектів, що мають спільний для кількох регіонів або громад інтерес, — у міжтериторіальному співробітництві;

- розроблення інвестиційних пропозицій і створення економічних і просторових стимулів для залучення інвестицій та окремих виробництв, що є важливим для активізації економічного розвитку регіонів з урахуванням як внутрішніх переваг, так і можливостей післявоєнної відбудови держави. Важливою складовою є усунення «розривів» у економічному просторі, що передбачає розблокування, відновлення й розвиток об'єктів інженерно-технічної і транспортної інфраструктури як ключового чинника інтеграції територій у загальнонаціональні й транскордонні економічні зв'язки;

- використання практики комплексної забудови територій, що передбачає попереднє проведення інженерної підготовки, спорудження зовнішніх інженерно-транспортних мереж, об'єктів соціальної сфери, житлових будинків, інших об'єктів будівництва, а також благоустрій території;

- використання можливостей сучасних технологій для екологічного відновлення територій, зниження залежності від викопного палива, економії ресурсів, розвитку відновлюваної енергетики; реформування систем інфраструктурного забезпечення (наприклад, після підриву Каховської ГЕС актуалізується завдання пошуку і впровадження альтернативних джерел водопостачання для питних потреб і зрошування земель);

- забезпечення стійкості територій виступає обов'язковою складовою в системі вимог просторового планування регіонів, що зумовлює необхідність комплексного урахування всіх релевантних чинників: відновлення зруйнованої та розвиток безпекової інфраструктури поблизу лінії фронту, зменшення залежності від вразливих секторів економіки, адаптація до змін клімату, енергетичних криз чи міграційних хвиль, запобігання неконтрольованій урбанізації та розповзання територій забудови тощо.

ВИСНОВКИ

Продуктивна спроможність регіону і необхідність урахування його просторових чинників здатні як створювати можливості для ефективного функціонування регіональної економіки, так і суттєво знижувати чи обмежувати її продуктивну спроможність. Основні тенденції, зумовлені внутрішніми структурними диспропорціями регіональної політики і зовнішніми чинниками (наслідками воєнних дій, невизначеністю політичної та соціально-економічної ситуації в країні), провокують низку викликів і ризиків для продуктивної спроможності економіки регіонів як у коротко-, так і в довгостроковій перспективі, а саме: зростання капітальних видатків на відновлення, реконструкцію інфраструктури всіх видів; втрату родючості сільськогосподарських земель і зниження якості вирощеної продукції через замінування і забруднення території; подорожчання продукції і обмеження експорту внаслідок логістичних бар'єрів і переорієнтації товарних потоків; втрату рентного потенціалу через відсутність оновлених стратегічних документів розвитку, здатних урахувати нові безпекові, соціальні й економічні реалії; втрату робочих місць і людського потенціалу внаслідок міграційних процесів, мобілізації, руйнування або закриття підприємств; нерівномірність і значну асиметрію стану й динаміки розвитку міст, які призводять до розбалансування території країни, нерівномірного доступу до робочих місць, інфраструктури і послуг для різних категорій суспільства.

Підвищення продуктивної спроможності вимагає узгодження різновекторних, багатопланових і суперечливих чинників, переосмислення підходів до формування регіональної економічної політики, глибокого розуміння потреб територій, ефективного перерозподілу фінансових, людських та інших ресурсів, а також координації регіональної політики з політикою відновлення й галузевими політикам. Особливий акцент слід зробити на стимулюванні розвитку міст як центрів економічного зростання.

Постає необхідність у забезпеченні інтеграції фінансово-економічних, соціально-інституційних, територіально-планувальних механізмів та інструментів, що можуть використовуватись у розвитку територій, а також резервів підвищення продуктивної спроможності: створення просторових стимулів для залучення іноземних інвестицій, усунення «розривів» економічного простору, оптимізація щільності забудови територій, орієнтація на підвищення капіталізації, у тому числі використання практик комплексного розвитку територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Філіпенко, А. (2017). Продуктивна спроможність нації: соціально-економічний вимір. У: Матеріали Міжнародної наукової конференції «Продуктивна спроможність націй: приклад України» (Київ, 29 червня 2017 р.). С. 13—14. URL: <https://www.iir.edu.ua/sites/default/files/2023-03/tezi%20seminar%2022%20march%202018%20NEW%20%281%29.pdf>
- Шульц, С. (Наук. ред.) (2022). Продуктивна спроможність економіки регіонів: теоретико-методологічні та прикладні аспекти. Наук. доп. Львів, ДУ «Інститут

- регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України». 104 с. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/p20220037.pdf>
- Boddy, M., Hudson, J., Plumridge, A., Webber, D.J. Regional Productivity Differentials: Explaining the Gap. URL: <https://www.researchgate.net/publication/23697592>
- Krugman, P. (1991). First Nature, Second Nature, and Metropolitan Location. *NBER Working Paper*. No. w3740. <https://doi.org/10.3386/w3740>
- Melo, P., Graham, D., Noland, R. (2009). A meta-analysis of estimates of urban agglomeration economies. *Regional Science and Urban Economics*. 39(3). 332-342. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2008.12.002>
- Rosenthal, S., Strange, W. (2003). Geography, industrial organization, and agglomeration. *The Review of Economics and Statistics*. 85(2). 377-393. <http://dx.doi.org/10.1162/003465303765299882>
- Brito, S., Leita, J. (2020). Spatial and Sectoral Determinants of Productivity: An Empirical Approach Using an Entropy Lens. *Entropy*, 22(11), 1271. <https://doi.org/10.3390/e22111271>
- Ciccone, A., Hall, R. (1996). Productivity and the density of economic activity. *The American Economic Review*, 86(1), 54-70. URL: <https://www.jstor.org/stable/2118255>
- Сторонянська, І. (Наук. ред.) (2022). Економіка регіонів України в умовах війни: ризики та напрямки забезпечення стійкості. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України». 70 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20220033.pdf>
- Шульц, С. (Наук. ред.) (2023). Продуктивна спроможність економіки регіонів: оцінювання потенціалу та чинники зростання. Наук. допов. Львів, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України». Серія «Проблеми регіонального розвитку». 141 с. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/p20220037.pdf>
- Палеха, Ю. (2020). Нова редакція Генеральної схеми планування території України — стратегія інтеграції України у європейський простір. *Український географічний журнал*, (1), 7-15. <https://doi.org/10.15407/ugz2020.01.007>
- Лисяк, Н. (2021). Теоретико-методологічні засади інтегрованого розвитку урбанізованих систем. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук. НАН України; ДУ «Ін-т регіонал. дослідж. імені М.І. Долішнього». URL: https://ird.gov.ua/irdd/d20210930_a805_LysyakNMс.pdf

Надійшла 03.03.2025

Прорецензована 31.03.2025

Доопрацьована 30.04.2025

Підписана до друку 05.05.2025

REFERENCES

- Filipenko, A. (2017). Productive capacity of a nation: socio-economic dimension. *In: Proceedings of the scientific and theoretical seminar “Contradictions of the structural transformation of Ukrainian society in the conditions of European integration and globalization”* (Kyiv, March 22, 2018). P. 13-14. URL: <https://www.iir.edu.ua/sites/default/files/2023-03/tezi%20seminar%2022%20march%202018%20NEW%20%281%29.pdf> [in Ukrainian].
- Shults, S. (Ed.) (2022). Productive capacity of the regional economy: theoretical, methodological and applied aspects. Lviv. 104 p. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/p20220037.pdf> [in Ukrainian].
- Boddy, M., Hudson, J., Plumridge, A., Webber, D.J. Regional Productivity Differentials: Explaining the Gap. URL: <https://www.researchgate.net/publication/23697592>

- Krugman, P. (1991). First Nature, Second Nature, and Metropolitan Location. *NBER Working Paper*. No. w3740. <https://doi.org/10.3386/w3740>
- Melo, P., Graham, D., Noland, R. (2009). A meta-analysis of estimates of urban agglomeration economies. *Regional Science and Urban Economics*. 39(3). 332-342. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2008.12.002>
- Rosenthal, S., Strange, W. (2003). Geography, industrial organization, and agglomeration. *The Review of Economics and Statistics*. 85(2). 377-393. <http://dx.doi.org/10.1162/003465303765299882>
- Brito, S., Leitao, J. (2020). Spatial and Sectoral Determinants of Productivity: An Empirical Approach Using an Entropy Lens. *Entropy*. 22(11). 1271. <https://doi.org/10.3390/e22111271>
- Ciccone, A., Hall, R. (1996). Productivity and the density of economic activity. *The American Economic Review*. 86(1). 54-70. URL: <https://www.jstor.org/stable/2118255>
- Storonyanska, I. (Ed.) (2022). Economy of Ukrainian regions in wartime: risks and ways to ensure resilience. Lviv. 70 p. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20220033.pdf> [in Ukrainian].
- Shults, S. (Ed.) (2023). Productive capacity of regional economies: potential assessment and growth factors. Lviv. 141 p. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/p20230038.pdf> [in Ukrainian].
- Palekha, Yu. (2020). New edition of the general scheme of planning of the territory of Ukraine — strategy of integration of Ukraine in the European space. *Ukrainian Geographical Journal*. (1). 7-15. <https://doi.org/10.15407/ugz2020.01.007> [in Ukrainian].
- Lysiak, N. (2021). Theoretical and methodological principles of integrated development of the urban systems. Dr. Sci. Thesis (Economics). URL: https://ird.gov.ua/irdd/d20210930_a805_LysyakNMc.pdf [in Ukrainian].

Received on March 3, 2025

Reviewed on March 31, 2025

Revised on April 30, 2025

Signed for printing on May 5, 2025

Nataliia Lysiak, Dr. Sci. (Econ.), Associate Professor,
Senior Research Fellow of the Department of regional economic policy
Dolishnyi Institute of Regional Research of the NAS of Ukraine
4, Kozelnytska St., Lviv, 79026, Ukraine,
Professor of the Department of Management of Organizations
Lviv Polytechnic National University
12, Stepana Bandery St., Lviv, 79026, Ukraine
Oleh Karyi, Dr. Sci. (Econ.), Prof.,
Head of the Department of Management of Organizations
Lviv Polytechnic National University
12, Stepana Bandery St., Lviv, 79026, Ukraine

RISKS AND CHALLENGES OF THE PRODUCTIVE CAPACITY OF THE REGIONAL ECONOMY: SPATIAL DIMENSION

The authors develop the concept of “productive capacity of the regional economy”, which emphasizes the multidimensionality of the phenomenon, its dependence on various factors and is manifested in many areas of the economy. Productive capacity is considered as the ability of a region or economic system to use its resources effectively to achieve maximum productivity and ensure the increase in its production potential.

Among many factors, spatial ones play a special role, since the processes occurring in the regions have a spatial expression. Taking these factors into account when assessing the productive capacity of a region contributes to a deeper understanding of the mechanisms of using space as a tool for increasing economic efficiency. Productive capacity largely depends on the concentration of economic activity, agglomeration effects, resource provision, favorable location, the level of infrastructure development and the quality of management. The combination of these factors creates the prerequisites for the effective functioning of the regional economy, the development of high-value-added production, infrastructure expansion and the attraction of commercial investments. At the same time, there are factors that can significantly limit or reduce the productive capacity of the region's economy, such as administrative fragmentation, corruption, resource constraints and disruptions in economic space.

The reduction in productive capacity is a consequence of a number of adverse conditions and situations, namely: changes in regional settlement systems, logistical barriers, a deepening institutional disruption in the system of strategic documentation designed for territorial development, the destruction of critical infrastructure and mining of the territory, deindustrialization and a decrease in the concentration of regional economic potential, disproportionality and spatial unevenness of investments in territorial development.

The main reserves for increasing productive capacity are concentrated in increasing capitalization and finding mechanisms for the most effective use of territories, intensifying the differentiation of the spatial structure of the state, taking into account specific conditions and nature of settlement and economic activity, integrated development approaches, increasing financial capacity, including through the development of inter-territorial cooperation mechanisms, using the capabilities of modern technologies, etc.

Keywords: *challenges and risks; productive capacity; spatial factors; spatial factors of productive capacity.*

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.067>

УДК 338.43.02

JEL: G13, G18

О.Л. ПОПОВА, д-р екон. наук, проф., головний науковий співробітник відділу форм і методів господарювання в агропродовольчому комплексі ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна

e-mail: olgopmail@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2642-9303>

КОНДИЦІОНАЛЬНІСТЬ ПІДТРИМКИ ФЕРМЕРІВ У РАМКАХ САП ЄС: ЗМІНИ І УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Розглянуто сутність кондиціональності при наданні фінансової підтримки фермерам у рамках САП ЄС, зокрема таку її складову, як стандарти GAEC, і відступи щодо більшості з них у 2022—2024 рр. Оцінено відповідність норм правових актів України стандартам належного аграрного й екологічного стану, обґрунтовано пропозиції щодо інституційно-правового вноормування кондиціональності для поширення еколого-кліматичних практик у національному сільському господарстві.

Ключові слова: кондиціональність / умовність; стандарти; належний аграрно-екологічний стан; відступи; відповідність норм.

Кондиціональність (conditionality; від лат. *conditio* — умова; *conditionalis* — що має певні умови; заснований на домовленості) — це умовність фінансової підтримки фермерів у рамках Спільної аграрної політики (САП) ЄС: коли з фондів САП надають кошти для підтримки сталого розвитку господарств (зокрема, прямі платежі на гектар землі), то обов'язковою умовою для фермерів є продукування визначених суспільно важливих послуг еколого-кліматичного і соціального спрямування. Такий підхід надання підтримки «у паке-

Ц и т у в а н н я: Попова, О. (2025). Кондиціональність підтримки фермерів у рамках САП ЄС: зміни і уроки для України. *Економіка України*. 68. 07(764). 67-88. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.067>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ті» приносить подвійний вигаш: надана одиниця коштів фермерам забезпечує соціально-економічний ефект у вигляді підтримки їх доходів і еколого-кліматичний ефект через запровадження ними в аграрну практику відповідних заходів. У такий спосіб прагнуть забезпечити використання виділених суспільством для підтримки аграріїв державних коштів на загальне благо.

У цьому контексті гостро стоїть питання готовності українських аграріїв до дотримання правил / вимог ЄС щодо сталого ведення сільського господарства, у тому числі як підстави для надання їм фінансової підтримки. Представник Мінагрополітики зазначив, що в українському аграрному секторі слід поєднати підтримку сільгоспвиробників, де це можливо, з європейськими програмами і готуватися до гібридної моделі, щоб зберегти ефективність, прибутковість, економічну доцільність та інноваційність. Якщо запроваджується система підтримки на гектар для культур, які абсорбують парникові гази, багаторічних насаджень, пасовищ, технічних культур, які в тому числі справляють позитивний вплив на довкілля, але не мають економічного ефекту, то слід задіяти такі самі програми підтримки, як у ЄС¹. Передбачається, що система підтримки на гектар надаватиметься не на всі гектари землі, які перебувають у власності чи користуванні українських аграріїв, а лише на ті, що відведені під певні культури, вирощування яких має екологічно-кліматичний ефект. Отже, йдеться про **кондиціональність державної підтримки сільгоспвиробників** (хоча й у скороченому варіанті), як це має місце тривалий час у рамках САП ЄС.

Система платежів і умов їх отримання в рамках САП ЄС дійсно є громіздкою і складною, що засвідчують фермерські протестні рухи. З початку повномасштабної війни РФ проти України вноrmовано декілька відступів у цій системі. Наразі в ЄС ведеться аналітична робота щодо наступного етапу реформи САП після 2027 р. Як стверджується, система умовності разом з низкою інших ключових інструментів зеленої архітектури САП залишається на місці, а внесені зміни до поточної САП приведуть до більш передбачуваної політики, яка не потребуватиме від фермерів щорічних відступів і непропорційних зусиль².

Отже, **мета статті** — обґрунтувати пропозиції щодо інституційно-правового вноrmування кондиціональності при наданні підтримки сільгоспвиробникам у рамках державних програм для впровадження ними еколого-кліматичних практик, виявити прогалини у відповідності норм чинних правових актів України стандартам САП ЄС щодо належного аграрного і екологічного стану.

¹ Висоцький: Наша ціль — готуватися до гібридної моделі підтримки аграріїв після вступу в ЄС. *Latifundist.com*. 2024. 06 сер. URL: <https://latifundist.com/novosti/65249-visotskij-nasha-tsil--gotuvatisya-do-gibridnoyi-modeli-pidtrimki-agrariyiv-pislya-vstupu-v-yes> (дата звернення: 12.12.2024).

² Commission proposes targeted review of Common Agricultural Policy to support EU farmers. Press release. *European Commission*. 2024. Mar 15. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_1493 (дата звернення: 12.01.2025).

Методологічні аспекти. Нині Україна проходить скринінг відповідності українського законодавства правовим нормам ЄС, який є важливим етапом перемовин про вступ у Євросоюз. Він є актуальним у всіх сегментах, що зумовило наше проведення зрізу / перевірки відповідності стандартам належних аграрних і екологічних умов (Good Agricultural and Environmental Condition — GAEC) ЄС у сільському господарстві. Деталізація переліку відповідних чинних законодавчо-правових актів України потрібна як доказова база для здійснення оцінок щодо рівня відповідності GAEC. Після скринінгового процесу і виявлення прогалин можна очікувати активізації удосконалення тематичної політики і правової бази України, а можливо, й імплементації кондиціональності як схеми державної підтримки сільгоспвиробників, зокрема й GAEC (чого поки що немає), а також визначення національних екосхем з урахуванням орієнтирів ЄС.

Поняття кондиціональності / умовності, GAEC, за моїми спостереженнями, досі не застосовувалось у правовій базі України й рідко зустрічається в наукових публікаціях в україномовній мережі Інтернету (пошук за поняттям «кондиціональність» не надавав сайтів з інформацією за тематикою). Це *поперше*. Щодо GAEC як одного з елементів кондиціональності лише в Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року³ вперше записано, що для можливості підтримки виробниками GAEC на основі досвіду держав — членів ЄС мають визначатися необхідні мінімальні вимоги. Про стандарти GAEC ідеться в кількох україномовних публікаціях: про необхідність їх встановлення на національному рівні (Бородіна та ін., 2025); внесення відповідних стандартів GAEC норм в українське законодавство із зазначенням обов'язковості їх виконання (Старікова, 2023); навчання українських сільськогосподарських виробників для підвищення їх готовності до впровадження GAEC у практику⁴.

Водночас англійськомовний пошук за термінами *conditionality, enhanced conditionality* надав доволі великий перелік сайтів за зазначеною тематикою, і перш за все сайт Європейської комісії про кондиціональність підтримки в ЄС. Про посилену умовність (*enhanced conditionality*) САП ЄС на програмний період 2023—2027 рр. ідеться на багатьох платформах ЄС, сайтах відомчих міністерств країн-членів, у публікаціях зарубіжних дослідників, зокрема, про: демонтаж GAEC 8⁵; порівняння країн щодо засто-

³ Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025—2027 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1163-р від 15.11.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text>

⁴ Зварун Б. Стандарти SMR та GAEC: що потрібно знати українському аграрію. *Агропортал*. 2025. 04 лют. URL: <https://agroportal.ua/blogs/standarti-smr-shcho-potribno-znati-ukrajinskomu-agrariyu> (дата звернення: 10.02.2025).

⁵ Matthews A. What can we learn from the dismantling of GAEC 8? *Cap Reform*. 2024. Oct 13. URL: <http://capreform.eu/what-can-we-learn-from-the-dismantling-of-gaec-8/#:~:text=This%20text%20makes%20clear%20that,burden%20of%20economic%20responsibility%20for> (дата звернення: 17.01.2025).

сування відступів від GAEC⁶; розширення переліку і вимог GAEC у 2023—2027 рр. порівняно з попереднім періодом (Guyomard et al., 2023); послаблення шести з дев'яти обов'язкових GAEC (Moret-Bailly, Muro, 2024); еволюцію та соціально-економічні показники агроекології і регенеративне сільське господарство (Duval et al., 2021; Mouratiadou et al., 2024; Dudek, Rosa, 2023). Таким чином, порівняння розповсюдженості кондиціональності серед англomовного контенту і обмеженості серед українськомовного засвідчило необхідність більш широкого позиціонування цієї схеми (яка вже тривалий час застосовується в рамках САП ЄС) в українському середовищі нормотворців, науковців, представників сільського господарства, що важливо в контексті євроінтеграції.

По-друге, при опрацюванні відповідних правових актів ЄС, матеріалів європейських платформ увагу привернув той факт, що останнім часом GAEC подають ширше — як «стандарти належного сільськогосподарського та екологічного стану». Зокрема, так є у Регламенті (ЄС) 2024/1468 — good agricultural and environmental condition (GAEC) standard, тоді як у Регламенті (ЄС) 2021/2115 застосовано словосполучення із зазначенням землі — «стандарти належного сільськогосподарського та екологічного стану землі» (standards of good agricultural and environmental conditions of land (GAEC standards)). Це виглядає як нове змістове наповнення GAEC (а не просто скорочення виразу), розширене їх трактування як стандартів щодо не тільки землі, але й інших природних ресурсів і довкілля. У Регламенті (ЄС) 2021/2115 зазначено, що стандарти GAEC мають на меті сприяти пом'якшенню наслідків зміни клімату й адаптації до них, розв'язанню проблем водних ресурсів, захисту і якості ґрунту й біорізноманіття. Визнається, що кожен стандарт GAEC сприяє досягненню багатьох цілей і сферою їх впливу вказано «клімат і довкілля». Хоча всі дев'ять GAEC стосуються управління ґрунтами, їх вплив за масштабом є ширшим. При цьому GAEC 1, 2 і 3 стосуються зміни клімату, GAEC 4 — води, а суто ґрунту — GAEC 5, 6 і 7, біорізноманіття — GAEC 8 і 9 (Додаток III Регламенту (ЄС) 2021/2115). Таким чином, більшість стандартів GAEC мають на меті розв'язання назрілих еколого-кліматичних завдань, що здатне забезпечити мультифункціональний ефект.

По-третє, важливо оцінити можливі зміни щодо схеми кондиціональності САП після 2027 р., адже схеми взаємних зобов'язань / перехресної згоди (cross-compliance) і озеленення (greening), що функціонували раніше, з 2023 р. переросли в посилену умовність (enhanced conditionality). Очевидно, є підстави чекати на реформи в цій сфері й після 2027 р. (у новому програмному періоді САП ЄС), у тому числі оптимізації кондиціональності в напрямі зменшення обов'язковості для фермерів і розширення їх добровільної участі в екосхемах.

⁶ Zwaan P. Exemptions to the Enhanced Conditionality of the Common Agricultural Policy: Exercised, Exploited or Eschewed? *Cap Reform*. 2025. Jan 25. URL: <http://capreform.eu/exemptions-to-the-enhanced-conditionality-of-the-common-agricultural-policy-exercised-exploited-or-eschewed/> (дата звернення: 04.02.2025).

По-четверте, важливим є дослідження витрат і переваг для сільгоспвиробників стосовно дотримання відповідних стандартів ГАЕС сільськогосподарських практик, що, імовірно, буде необхідним у процесі їх інституціоналізації в Україні. Слід зазначити, що відповідних обрахунків у ЄС на рівні ферм (різних розмірів, типів, за місцем розташування) і залежно від специфіки агровиробництва у країнах-членах небагато, оскільки дотримання суто стандартів ГАЕС як визначеної умови вписується в ширший підхід — підтримку базового доходу, яким забезпечується підтримка сталого розвитку фермерських господарств (як передбачено Регламентом (ЄС) № 2021/2115, ст. 21).

С. Море-Байллі та М. Мурро (Moret-Bailly, Muro, 2024), узагальнюючи фінансові наслідки переходу до стійкого сільського господарства на рівні ферм, дійшли висновку, що застосування сталих практик (деякі з них є аналогічними стандартам ГАЕС) потребує початкових інвестицій і витрат на обслуговування; протягом перехідного періоду фермери можуть зіткнутися з варіюванням урожайності й збільшенням витрат на працівників. Отже, у цей період фермерам потрібна державна допомога. За інвестиціями (витрати на впровадження) дослідники класифікували сталі практики як такі, що вимагають їх високого рівня — більше 300 євро/га (такі практики, як зменшений обробіток ґрунту, збереження і покращення біорізноманіття), середнього — до 300 євро/га (диверсифікована сівозміна, органічне підживлення ґрунтів), а низького рівня практики не вимагають попередніх витрат на впровадження, вони фінансуються за рахунок витрат на обслуговування (практика застосування покривних культур).

Ряд дослідників (Mouratiadou et al., 2024; Ploeg et al., 2019) наводять докази того, що стале сільське господарство може забезпечувати європейським фермерам гідні доходи і кращі економічні показники, ніж звичайні ферми, через менші операційні витрати (незважаючи на нижчий валовий обсяг продукції). У ЄС зібрано докази того, що сталі методи дещо підвищують стійкість господарювання до екстремальних погодних явищ і збоїв на ринку.

ДЕФІНІЦІЇ І СКЛАДОВІ КОНДИЦІОНАЛЬНОСТІ / УМОВНОСТІ, ЗОКРЕМА ГАЕС

У п. 41 Регламенту ЄС 2021/2115 записано, що кондиціональність (conditionality) має на меті сприяти розвитку сталого сільського господарства і спрямована на те, щоб зробити САП більш сумісною з очікуваннями суспільства щодо еколого-кліматичних покращень. Кондиціональність / умовність у ЄС — це ув'язка бюджетної підтримки доходу, що надається фермерам, з дотриманням ними встановлених екологічних і кліматичних вимог / правил у рамках САП ЄС⁷. Посилена умовність (enhanced conditionality) на програмний пері-

⁷ Conditionality. Linking income support to respect for European Union rules. *European Commission. Agriculture and rural development*. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/conditionality_en (дата звернення: 20.01.2025).

од 2023—2027 рр. полягає в тому, щоб заохотити фермерів дотримуватися високих стандартів ЄС у сферах охорони здоров'я й добробуту населення, рослин і тварин, кліматоорієнтованості й збереження біорізноманіття, сприяти становленню більш стійкого сільського господарства, що визначатиме вищий рівень амбіцій і ефективніші схеми порівняно з САП 2014—2022 рр.

Умовність САП ЄС на цей програмний період здебільшого врегульовано Регламентом (ЄС) 2021/2115 від 2021 р. про встановлення правил щодо підтримки стратегічних планів, які розробляються державами-членами в рамках Спільної аграрної політики, і Регламентом (ЄС) 2024/1468 від 2024 р. про внесення змін до Регламентів (ЄС) 2021/2115 і (ЄС) 2021/2116 щодо належних стандартів сільськогосподарського й екологічного стану, схем для клімату, навколишнього середовища і добробуту тварин, внесення змін до Стратегічних планів САП (його називають регламентом спрощення).

Щоб одержати фінансову підтримку доходів для сталого розвитку з фондів САП ЄС, фермери повинні дотримуватися таких основних правил посиленої умовності:

- законодавчі вимоги до управління (Statutory management requirements — SMR), які застосовуються до всіх фермерів;
- стандарти належних сільськогосподарських й екологічних умов (GAEC), що застосовуються до фермерів, які отримують фінансову підтримку з фондів САП.

SMR сформовано на основі 11 правових актів ЄС (дев'яти директив і двох регламентів) і стосуються клімату й довкілля, здоров'я населення, сільськогосподарських тварин і рослин та їх захисту. Ідеться, зокрема, про Нітратну директиву, Директиви про благополуччя тварин, Natura 2000.

З 2025 р. додано ще одну умову надання платежів / субсидій фермерам у рамках САП — дотримання соціальної вимоги щодо забезпечення належних умов життя й праці сільськогосподарських працівників (права працівників, мінімальна заробітна плата, колективні договори, можливості для перекваліфікації тощо). Її ув'язування з доступом до фондів ЄС і національних коштів держав-членів має на меті підвищити стандарти праці в сільському господарстві й боротися з «соціальним демпінгом», який впливає як на працівників, так і на роботодавців. Фермерам, що порушують законодавство ЄС у питаннях довкілля, громадського здоров'я, благополуччя тварин чи управління земельними ресурсами, зменшують підтримку ЄС, і вони можуть зіткнутися з іншими штрафами. Зменшення стосується прямих платежів (відокремлених або пов'язаних) і більшості платежів (включаючи агроекологічні й кліматичні, платежі для територій з природними обмеженнями тощо), спрямованих на підтримку сільського розвитку.

Таблиця 1. Правила кондиціональності / умовності GAEC: стандарти належних сільськогосподарських й екологічних умов

Стандарти GAEC і сфери, яких вони стосуються	Основна мета стандарту	Унормовані в ЄС відступи у 2022—2024 рр.
<i>Клімат і середовище: пом'якшення й адаптація до зміни клімату</i>		
GAEC 1	Утримання постійних пасовищ на основі співвідношення їх і сільськогосподарської площі на національному рівні, на рівні господарств порівняно з базовим 2018 р. Максимальне зниження на 5 % порівняно з базовим роком	Заходи проти перетворення на інші сільськогосподарські види використання; для збереження запасів вуглецю
GAEC 2	Охорона боліт і торфовищ	Допускається зменшення пасовищ через зміни в структурі господарства
GAEC 3	Заборона спалювання стерні	Охорона багатих вуглецем ґрунтів
		Відкладено виконання вимоги деякими країнами
		Без змін
<i>Клімат і середовище: вода</i>		
GAEC 4	Влаштування захисних смуг уздовж водотоків	Підтримання органічної речовини ґрунту
		Без змін
<i>Клімат і середовище: ґрунт (захист і якість)</i>		
GAEC 5	Управління обробіткою ґрунту, зменшення ризику його деградації і ерозії, включаючи врахування градієнта схилу	Мінімальний землекористування, що враховує специфічні умови ділянки для обмеження ерозії
GAEC 6	Мінімальний ґрунтовий покрив, щоб уникнути оголення ґрунту в найбільш чутливі періоди, як визначено державами-членами *	Охорона ґрунтів у періоди, які є найбільш чутливими
GAEC 7	Сівозміна на ріллі, крім культур, що ростуть під водою. Держави-члени можуть ухвалити рішення дозволити фермерам виконувати цей стандарт шляхом диверсифікації сільськогосподарських культур **	Збереження потенціалу ґрунту
		Відступ від правил сівозміни; можливе виконання стандарту з диверсифікацією культур

Стандарти GAEC і сфери, яких вони стосуються	Основна мета стандарту	Унормовані в ЄС відступи у 2022—2024 рр.
<i>Клімат і середовище: біорізноманіття і ландшафт</i>		
GAEC 8	Збереження особливостей ландшафту. Заборона на вирубку і підстригання живоплотів і дерев у період розмноження і вирощування птахів. Як варіант — заходи щодо уникнення інвазійних видів рослин	Підтримка непродуктивних функцій для покращення біорізноманіття на фермах
GAEC 9	Обов'язок щодо виділення непродуктивних площ або об'єктів на орних землях скасовано. Держави-члени створюють цільову екосхему	Заборона на переобладнання або розорювання постійних пасовищ, визначених як екологічно чутливі на ділянках Natura 2000
	Охорона місць існування і видів біорізноманіття	Допускаються винятки щодо дозволу оранки для відновлення пасовищ

Примітки: * держави-члени можуть урахувати, зокрема, короткий вегетаційний період, що є результатом тривалості й суворості зимового періоду у відповідних регіонах; ** держави-члени можуть звільнити від зобов'язань за цим стандартом господарства з розміром площі до 10 га. Фермери, сертифіковані відповідно до Регламенту (ЄС) 2018/848 про органічне виробництво і маркування органічних продуктів, вважаються такими, що відповідають цьому стандарту GAEC.

Джерело: складено авторкою за: Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP Strategic Plans) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Regulations (EU) No 1305/2013 and (EU) No 1307/2013. *European Union*. URL: Regulation — 2021/2115 — EN — EUR-Lex; Regulation (EU) 2024/1468 of the European Parliament and of the Council of 14 May 2024 amending Regulations (EU) 2021/2115 and (EU) 2021/2116 as regards good agricultural and environmental condition standards, schemes for climate, environment and animal welfare, amendment of the CAP Strategic Plans, review of the CAP Strategic Plans and exemptions from controls and penalties. *European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1468/oj/eng>

СТАНДАРТИ GAEC ЯК КОМПОНЕНТ КОНДИЦІОНАЛЬНОСТІ В РАМКАХ САП ЄС

Стандарти GAEC є важливим інструментом спрямування і регулювання сільського господарства ЄС у напрямі сталості. Реформа САП 2023 р. підсилила амбіції GAEC, оновивши їх вимоги і додавши GAEC 2 щодо водноболотних угідь і торфовищ. Упровадження GAEC визначається державами-

членами в їх Національних стратегічних планах САП на основі конкретних потреб. Основними причинами відступів від визначених стандартів GAEC за період 2022—2024 рр. вказувалася необхідність збільшення потенціалу сільськогосподарського виробництва ЄС в умовах, що змінилися через війну, і зменшення адміністративного тягаря на фермерів після їх протестів. Відтак, шість з дев'яти GAEC зазнали істотних змін у бік послаблення вимог, а інколи й видалення (табл. 1).

КОНКРЕТИЗАЦІЯ ЗАХОДІВ І ВІДСТУПІВ ВІД БІЛЬШОСТІ СТАНДАРТІВ GAEC У 2022—2024 рр.

GAEC 1 щодо частки пасовищ. Стимування перетворення постійних пасовищ на орні землі сприяє збереженню вуглецевих запасів у ґрунті й запобіганню ерозії; вони відіграють важливу роль у підтримці біорізноманіття. Делегованим Регламентом Комісії (ЄС) 2024/1235 від 12 березня 2024 р. передбачено: якщо площа постійних пасовищ скоротилася через структурні зміни в системах ведення господарства, спричинені значним скороченням худоби і відповідно зменшенням потреби в кормах і випасі худоби, держава-член може один раз на період програмування 2023—2027 рр. скоригувати встановлене базове співвідношення, урахувавши зменшення розмірів площі постійних травостоїв.

З досвіду країн-членів у національних стратегічних планах САП ЄС на період 2023—2027 рр. відношення постійних пасовищ до загальної сільськогосподарської площі можна було встановити на національному рівні. Більшість країн так і зробила, хоча встановлення цього параметра на рівні сільгоспідприємства вважається кращим, оскільки обмежуються зміни в структурі землекористування конкретного господарства.

GAEC 2 щодо боліт і торфовищ. Захист торфовищ є важливим для зменшення викидів вуглецю, збереження біорізноманіття і природних екосистем. Держави-члени повинні забезпечити, щоб на відповідній землі можна було підтримувати сільськогосподарську діяльність, придатну для кваліфікації землі як сільськогосподарської території. 16 країн — членів ЄС відклали виконання вимоги GAEC 2 щодо охорони торфовищ і водно-болотних угідь до 2024—2025 рр., оскільки їх території не були повністю нанесені на карту. Серед них Ірландія і Польща, які є великими емітентами парникових газів від землеробства на торфовищах.

GAEC 3 щодо спалювання стерні. Стандарт не зазнав змін у 2022—2024 рр. Спалювання стерні має згубний вплив з точки зору втрати ґрунтом поживних речовин, вологи, вуглецю, посилення ерозії, що може призвести до зниження його родючості, урожайності сільгоспкультур і, як наслідок, доходу сільгоспвиробників. Щодо GAEC 3 прописано винятки з міркувань здоров'я рослин: стерню не можна спалювати, за винятком випадків боротьби з хворобами або знищення шкідників рослин.

GAEC 4 щодо захисних смуг уздовж водотоків. Буферні смуги вздовж водотоків, відповідно до законодавства ЄС, повинні мати мінімальну ши-

рину без використання пестицидів і добрив 3 м⁸. У районах із значними дренажними і зрошувальними каналами держави-члени можуть регулювати, якщо це належним чином обґрунтовано, мінімальну ширину відповідно до місцевих обставин. Оскільки в Національних стратегічних планах САП країни-члени мали закласти більш суворі вимоги до GAEC, ніж ті, які були в попередній версії, то ширину буферних смуг біля водотоків було збільшено в Ірландії (з 2 м до 3, 4 або 6 м), Іспанії (мінімум 5 м) й Польщі (3 м); в Іспанії і Франції існує вимога, щоб ці смуги були покриті травою для утримання води й захисту ґрунту від проникнення пестицидів.

GAEC 5 щодо деградації і ерозії ґрунту. Спрямований на недопущення ерозії ґрунту й застосовування сталих практик, особливо на схилових земельних ділянках. Вимоги щодо управління обробітком ґрунту з метою зменшення ризику його деградації і ерозії поширюються на райони, визначені державами-членами, і як критерій в основному використовується крутизна схилу. Правила управління цими землями включають обмеження щодо оранки або вимоги до рослинного покриву в певний період. До таких земель у Ірландії додано пасовища з нахилом понад 20°, у Іспанії й Польщі збільшено площі угідь, які підпадають під GAEC 5, за рахунок зміни застосовуваного рівня нахилу ділянок (відповідно, з 15 до 10° і з 36 до 14°). Держави-члени можуть звільнити певні культури, типи ґрунтів або системи землеробства від дотримання вимог щодо обробітку ґрунту, ґрунтового покриву і сівозміни / диверсифікації культур (відповідно, GAEC 5, 6 і 7).

GAEC 6 щодо ґрунтового покриву в чутливі періоди. Ґрунт у періоди його вразливості до ерозії (під час сильних дощів або вітру, в міжсезоння, після збирання врожаю тощо) потрібно покривати з допомогою покривних культур, залишення рослинних рештків на полі. Згідно з Регламентом (ЄС) 2024/1468 держави-члени мають більше гнучкості у встановленні того, що вони визначають як чутливі періоди, і більше дозволених практик для виконання цього стандарту.

GAEC 7 щодо сівозміни. Сівозміна мала відбуватися протягом чотирирічного циклу, і під дотримання вимоги сівозміни підпадало 85 % орних земель ЄС (до 2022 р.). Уже в липні 2022 р. Комісія ЄС запропонувала державам-членам скористатися тимчасовим короткостроковим відступом від правил сівозміни (і, згідно з GAEC 8, від підтримки непродуктивних функцій на орних землях). У 2024 р. усі країни-члени звільнили бенефіціарів від вимог сівозміни⁹, яка повинна складатись із зміни культури на земельній ді-

⁸ Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP Strategic Plans) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Regulations (EU) No 1305/2013 and (EU) No 1307/2013. *European Union*. URL: Regulation — 2021/2115 — EN — EUR-Lex

⁹ Special report 20/2024: Common Agricultural Policy Plans – Greener, but not matching the EU’s ambitions for the climate and the environment. *Curia Rationum*. 2024. Sep 30. URL: <https://www.eca.europa.eu/en/publications/SR-2024-20> (дата звернення: 22.01.2025).

лянці (за винятком багаторічних посівів, трав та інших трав'янистих кормів, а також земель, що лежать під паром). На основі різноманітності методів ведення сільського господарства і з урахуванням агрокліматичних умов держави-члени можуть дозволяти в регіонах інші практики розширеної сівозміни бобовими культурами або диверсифікації культур¹⁰. Фермери можуть виконати цю вимогу, вибравши сівозміну або диверсифікацію культур залежно від умов, з якими вони стикаються, що дозволить тим, які страждають від регулярних посух або надмірних опадів, легше реалізовувати цю вимогу. При цьому країна-член має включити опцію диверсифікації культур у свій національний стратегічний план.

При визначенні вимог до диверсифікації сільськогосподарських культур держави-члени повинні дотримуватися таких мінімальних вимог, якщо розмір орних земель господарства становить:

- *від 10 до 30 га* — диверсифікація посівів має складатися з принаймні двох різних культур і основна сільгоспкультура не повинна займати більше 75 % ріллі;
- *понад 30 га* — диверсифікація має включати не менше трьох різних культур на ріллі й основна з них не повинна покривати більше 75 %, а дві основні культури разом — не більше 95 % ріллі.

Держави-члени можуть вводити максимальну межу площі, вкритої однією культурою, щоб запобігти утворенню великих монокультур. Можуть звільняти від зобов'язань за цим стандартом, якщо більше 75 % орних земель використовується для виробництва трав або інших трав'янистих кормів, для вирощування бобових культур, є землями, що лежать під паром, або підлягають поєднанню цих видів використання, та якщо понад 75 % сільгоспплощі є постійними пасовищами.

Становить інтерес, що у своїх національних стратегічних планах САП на 2023—2027 рр. більшість держав-членів вимагали від бенефіціарів підтримки змінювати основну культуру через три роки; щороку основну культуру змінювати на визначеній частині сільгоспугідь (зокрема, у Польщі щонайменше на 40 % ріллі).

ГАЕС 8 щодо непродуктивних функцій для покращення біорізноманіття. Фермери ЄС повинні підтримувати існуючі об'єкти ландшафту на своїй землі, але більше не зобов'язані відводити мінімальну частину своєї орної землі під непродуктивні ділянки. Спочатку до фермерів доводилася умова відвести принаймні 4 % ріллі на рівні ферми для непродуктивних територій і об'єктів (для створення екологоорієнтованих територій). Держави-члени могли визначити кілька відповідних типів землекористування, вклю-

¹⁰ Regulation (EU) 2024/1468 of the European Parliament and of the Council of 14 May 2024 amending Regulations (EU) 2021/2115 and (EU) 2021/2116 as regards good agricultural and environmental condition standards, schemes for climate, environment and animal welfare, amendment of the CAP Strategic Plans, review of the CAP Strategic Plans and exemptions from controls and penalties. *European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1468/oj/eng>

чаючи землі, що лежать під паром, тераси і ландшафтні особливості, буферні смуги й агролісоведення, а також території з проміжними культурами і культурами, що фіксують азот. Мінімальна частка принаймні 7 % ріллі на рівні ферми допускалась, якщо включалися проміжні або азотфіксуючі культури, які вирощуються без використання засобів захисту рослин. Згідно з Регламентом (ЄС) 2024/1468, скасовано вимогу до фермерів зберігати мінімальну частку сільськогосподарських площ, відведених під невикористані площі й об'єкти¹¹. Зміна набрала чинності вже 2024 р., і 24 країни — члени ЄС звільнили бенефіціарів від цієї вимоги в рамках стандарту GAEC 8. Тепер замість обов'язкової умови відведення частки ріллі для непродуктивних територій і об'єктів фермери можуть вибрати на добровільній основі залишити частину своєї ріллі непродуктивною або створити нові ландшафтні об'єкти (наприклад, живоплоти чи дерева) і в такий спосіб отримати додаткову фінансову підтримку через екосхему. Відповідні екосхеми держави-члени запропонували у своїх національних стратегічних планах САП.

GAEC 9 щодо пасовищ на ділянках Natura 2000. Визначаються можливіми цільові винятки, щоб дозволити оранку для відновлення постійних пасовищ на ділянках Natura 2000, якщо вони пошкоджені через хижаків або поширення інвазійних видів рослин.

ЄС часто наголошує, що допущені відступи є тимчасовими, і він прагнуче повернутися до початкового змісту GAEC. Але слід визнати й динамічніше настання форс-мажорних і виняткових обставин, які зумовлюють послаблення стандартів належного ведення сільського господарства.

НОРМИ ПРАВОВИХ АКТІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СТАНДАРТІВ GAEC І ДЕЯКІ ЗАХОДИ З ЇХ УПРОВАДЖЕННЯ

Важливо сформувані чек-лист відповідності стандартів GAEC і SMR вимогам чинного законодавства України (підтримуючи думку представників Аграрного союзу України). Узагальнені дані для оцінки відповідності норм чинних правових актів України визначеним ЄС стандартам GAEC наведено в табл. 2. За авторською оцінкою, рівень відповідності є таким:

- **відповідні:** два стандарти — GAEC 3 щодо заборони спалювання стерні на ріллі й GAEC 4 щодо влаштування захисних смуг уздовж водотоків;
- **більшою мірою відповідні:** один стандарт — GAEC 2 щодо охорони боліт і торфовищ;
- **меншою мірою відповідні:** два стандарти — GAEC 5 щодо управління обробітком ґрунту, зменшення ризику деградації і ерозії ґрунту й GAEC 7 щодо сівозміни;
- **не відповідні:** чотири стандарти — GAEC 1 щодо утримання постійних пасовищ, GAEC 6 щодо мінімального ґрунтового покриття в найбільш

¹¹ Там само.

Таблиця 2. Норми правових актів України, що відповідають вимогам GAEC

GAEC	Оцінка відповідності *	Відповідні положення правових актів України
<i>Клімат і середовище: пом'якшення і адаптація до зміни клімату</i>		
GAEC 1. Утримання постійних пасовищ	Не відповідають	Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 2019 р. № 2697 — довести частку сіножатей і пасовищ у площі території до 15,8 %. Передбачено збільшення частки (у 2020 р. було 12,5 %)
GAEC 2. Охорона боліт і торфовищ	Більшою мірою відповідають	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Оновленого національно визначеного внеску України до Паризької угоди» від 2021 р. № 868. У Аналітичному огляді Національно визначеного внеску: необхідно заборонити видобуток торфу і відновлювати осушені й деградовані водно-болотні угіддя в межах лісового фонду; заборонити видобуток торфу на землях, де він раніше не видобувався, і відновити деградовані водно-болотні угіддя на місцях здійснення торфорозробок. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення» від 2002 р. № 1287. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель» від 2022 р. № 70: зберегти природні водно-болотні угіддя. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024—2026 роках» від 2024 р. № 483: забезпечення збереження і подальшого сталого використання ресурсів торфовищ. Проте передбачено забезпечення використання осушених земель з торф'яними ґрунтами для ведення сільського господарства із застосуванням методів, що мінімізують втрати органічної речовини торфу й родючості торф'яних ґрунтів
GAEC 3. Заборона спалювання стерні на риллі	Відповідають	Закон України «Про тваринний світ» від 2001 р. № 2894 ст. 39 і Закон України «Про рослинний світ» від 1999 р. № 591: ст. 27 — випалювання сухої рослинності або її залишків допускається лише в разі господарської необхідності за дозволом територі-

GAEC	Оцінка відповідності *	Відповідні положення правових актів України
GAEC 3. Заборона спалювання стерні на ріллі	Відповідають	альних органів спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, з дотриманням відповідних умов
<i>Клімат і середовище: вода</i>		
GAEC 4. Влаштування захисних смуг уздовж водотоків	Відповідають	Земельний кодекс України від 2001 р. № 2768: ст. 60 — уздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм з метою охорони поверхневих водних об'єктів від забруднення і засмічення та збереження їх водності встановлюються прибережні захисні смуги. Унормовано місце розташування і ширину прибережних захисних смуг, порядок їх встановлення: ст. 61 — прибережні захисні смуги є природоохоронною територією з режимом обмеженої господарської діяльності. Водний кодекс України від 1995 р. № 213: ст. 89 — обмеження господарської діяльності в прибережних захисних смугах
<i>Клімат і середовище: ґрунт (захист і якість)</i>		
GAEC 5. Управління обробітком ґрунту, зменшення ризику його деградації і ерозії	Меншою мірою відповідають	Закон України «Про охорону земель» від 2003 р. № 962: ст. 47 — забороняється розорювання схилів крутизною понад 7° (крім ділянок для залуження, заліснення і здійснення ґрунтозахисних заходів). На схилах крутизною від 3 до 7° обмежується розміщення просапних культур, чорного пару тощо. Закон України «Про землеустрій» від 2003 р. № 858. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель» від 2022 р. № 70. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року» від 2021 р. № 1363: забезпечення застосування практик ощадливого обробітку земель із збереженням та підвищенням органічної речовини ґрунту; серед очікуваних результатів — сприяння досягненню нейтрального рівня деградації земель. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку проведення моніторингу земель і ґрунтів» від 2024 р. № 848. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку консервації земель» від 2022 р. № 35.

Продовження таблиці 2

GAEC	Оцінка відповідності *	Відповідні положення правових актів України
<p>GAEC 5. Управління обробітком ґрунту, зменшення ризику його деградації і ерозії</p> <p>GAEC 6. Мінімальний ґрунтовий покрив у найбільш чутливі періоди</p> <p>GAEC 7. Сівозміна в ріллі</p>	<p>Меншою мірою відповідають</p> <p>Не відповідають</p> <p>Меншою мірою відповідають</p>	<p>Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Правил щодо забезпечення родючості ґрунтів і застосування окремих агрохімікатів» від 2021 р. № 382</p> <p>У Земельному кодексі України від 2001 р. № 2768 не застосовано терміни «покривні культури», «рослинний покрив»; «ґрунтовий покрив» (родючий шар ґрунту) застосовано лише в положенні щодо його переміщення</p> <p>Земельний кодекс України від 2001 р. № 2768: ст. 111 ч. 5 — відомості про обмеження у використанні земель зазначаються в проектах землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни і впорядкування угідь (тобто залишилося лише згадування про сівозміну, а механізм регулювання не внормовано). Із ст. 22 видалено ч. 4 — земельні ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільгоспвиробництва використовуються відповідно до затверджених у встановленому порядку проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни, упорядкування угідь і передбачають заходи з охорони земель.</p> <p>Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах» від 2010 р. № 164</p>
<p><i>Клімат і середовище: біорізноманіття і ландшафт</i></p>		
<p>GAEC 8. Підтримання непродуктивних функцій для покращення біорізноманіття</p>	<p>Не відповідають</p>	<p>Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил утримання та збереження полезахисних лісових смуг, розташованих на землях сільськогосподарського призначення» від 2020 р. № 650: проведення комплексу заходів з метою забезпечення виконання функцій з агролісотехнічної меліорації.</p> <p>У Земельному кодексі України від 2001 р. № 2768 не застосовано термін «земля під паром». У ст. 22 зазначено, що до сільськогосподарських угідь належать рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища, перелоги</p>

GAEC	Оцінка відповідності *	Відповідні положення правових актів України
GAEC 9. Заборона на переобладнання або розорювання пасовищ на ділянках Natura 2000	Не відповідають	Закон України «Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» від 1996 р. № 436/96. Проект Закону про території Смарагдової мережі від 2020 р. № 4461 включено до порядку денного на 2025 р.

Примітка: * оцінку відповідності положень нормативно-правових актів України стандартам GAEC ЄС здійснено авторкою.

Джерело: складено авторкою на базі чинних нормативно-правових актів України.

чутливі періоди, GAEC 8 щодо підтримання непродуктивних функцій для покращення біорізноманіття, GAEC 9 щодо заборони на переобладнання або розорювання постійних пасовищ на ділянках Natura 2000.

Як видно з наведених у табл. 2 положень нормативно-правових актів, в Україні передбачено окремі вимоги до господарювання, які певною мірою відповідають GAEC ЄС, однак їх не ув'язано в систему надання державної підтримки сільгоспвиробникам. Фактично для регулювання їх дотримання сільгоспвиробниками використовується лише інструмент «батога» — за порушення встановлених норм настає покарання, у тому числі економічне через накладання штрафів. Ув'язування особливо важливих еколого-кліматичних норм ведення сільського господарства в систему державної підтримки (у «пакеті») стимулюватиме сільгоспвиробників до їх дотримання (інструмент «пряника»).

Потрібно визначити і належним чином опрацювати національні GAEC, обравши найважливіші наразі для України (з дев'яти у ЄС); встановити мінімальні стандарти для кожного з визначених GAEC з урахуванням специфіки територій, ґрунтових і кліматичних умов, існуючих систем землеробства і методів ведення сільського господарства, розміру і структури господарств. Особливо важливими, очевидно, є GAEC 5 — зменшення ризику деградації і ерозії ґрунту, GAEC 6 — мінімальний ґрунтовий покрив у найбільш чутливі періоди, GAEC 7 — сівозміна в ріллі.

До війни майже 16 млн га сільгоспземель були еродовані, тобто 38 % (з них 20 % зазнали істотної деградації, решта ж, за оцінками ФАО, перебувала під загрозою¹²), а внаслідок російського вторгнення і масштабних бойових дій 16 млн га загрожує забруднення вибухівкою, через бойові дії і мінування території (у 2023 р. 25 % посівних площ були непридатними для

¹² Війна значно погіршує ситуацію з деградацією ґрунтів. *AgroPortal*. 2022. 09 груд. URL: <https://agroportal.ua/news/ukraina/viyna-znachno-pogirshuye-situaciyu-z-degradaciyeyu-gruntiv> (дата звернення: 21.12.2024).

використання). Це щодо важливості GAEC 5. Оскільки українські ґрунти піддаються інтенсивному обробітку і руйнівним наслідкам військових дій, то застосування недорогої сталої практики — використання покривних культур — сприяло б збагаченню ґрунтів органічною речовиною, підвищувало б утримання вологи в ґрунті, пом'якшувало б наслідки зміни клімату. Це щодо GAEC 6. GAEC 7 має протистояти масштабному поширенню монокультури у вітчизняному сільському господарстві, оскільки дотримання сівозміни дає мультифункціональний ефект — забезпечує від деградації ґрунтів, поширення шкідників і хвороб рослин, підтримує баланс поживних речовин у ґрунті, покращує адаптацію до зміни клімату.

При цьому також потрібно належним чином унормувати і впроваджувати в практику відповідні заходи в контексті всіх GAEC. Скажімо, GAEC 2 щодо охорони боліт і торфовищ передбачає скорочення й адаптацію аграрних практик у цих зонах. Згідно із Законом ЄС про відновлення природи від 2024 р. (Регламент (ЄС) 2024/1991), країни-члени до 2050 р. повинні відновити 50 % осушених торфовищ, що використовуються в сільському господарстві. Оскільки торфовища вміщують у собі велику кількість вуглецю (більше, ніж лісові масиви), їх визнано найефективнішими наземними екосистемами для його збереження. В Україні ж ідеться про використання осушених земель з торф'яними ґрунтами для ведення сільського господарства, хоча й із застосуванням спеціальних методів. Унормування вимог щодо GAEC 8 з підтримання непродуктивних функцій для покращення біорізноманіття при веденні сільського господарства також є важливим завданням для вітчизняного сільського господарства, оскільки агроландшафти переобтяжено оброблюваними угіддями і залишилося вкрай мало земель екологічного каркасу. Доцільно розробити правові норми щодо створення й підтримання природних ландшафтних елементів на сільськогосподарських землях (зокрема, заборонити вирізати живоплоти і дерева під час сезону розмноження й вирощування птахів тощо). GAEC 9 щодо заборони на переобладнання або розорювання постійних пасовищ на ділянках Natura 2000 є поки що для України завданням з розширення природоохоронних територій з метою збереження біорізноманіття і пом'якшення наслідків зміни клімату. Очікується прийняття проекту Закону про території Смарагдової мережі від 2020 р. № 4461; передбачається, що території Смарагдової мережі, розроблені за єдиними критеріями з територіями мережі Natura 2000, після приєднання держави до ЄС дістануть статус територій Natura 2000.

Упровадження стандартів GAEC сприятиме модернізації вітчизняного сільського господарства і євроінтеграції, для чого потрібні державна підтримка і відповідне навчання сільгоспвиробників.

ПОЗИЦІОНУВАННЯ КОНДИЦІОНАЛЬНОСТІ В САП ЄС У НОВОМУ ПРОГРАМНОМУ ПЕРІОДІ ПІСЛЯ 2027 р.

Фахівці з аграрної політики ЄС припускають, що відступи від більшості GAEC 2022—2024 рр. залишаться на найближчий час і можуть стати відправною точкою для обговорення кондиціональності як частини наступної реформи САП. Зроблені аналіз відступів від стандартів GAEC, дослідження політичних документів ЄС і публікацій фахівців за тематикою засвідчують наявність думок щодо певної зміни логіки кондиціональності — зменшення обов'язкової умовності для отримання прямих платежів фермерами на користь збільшення добровільної умовності при наданні коштів з фондів САП ЄС. Відступи від деяких GAEC узгоджено з рішеннями щодо винагороди фермерів за добровільні екосистемні послуги в рамках екосхем, замість того, щоб ці послуги були обов'язковою умовою отримання ними прямих платежів. Це зміщення акценту в «добровільності — обов'язковості» вимог до фермерів за фінансової підтримки в рамках САП ЄС значною мірою є виправданим, бо дослідження еволюції цієї підтримки доводило її ефективність і водночас складність дотримання вимог для фермерів та їх контролю (Попова, 2016; Попова, Панкратова, 2023).

У звіті Стратегічного діалогу про майбутнє сільськогосподарства ЄС від 2024 р. рекомендований стратегічний підхід полягає в тому, щоб відокремити інструменти, призначені для соціально-економічної підтримки, від інструментів для сприяння кліматичним діям і захисту довкілля¹³. Як пояснюється, поточна структура правил і адміністрування, пов'язуючи соціально-економічні інструменти з реалізацією екологічних і соціальних вимог, створила складність (упровадження практик, звітність), спричинила відсутність адаптивності й послабила функцію підтримки доходу фермерів, і, як наслідок, вона здійснюється неефективно. За сформульованої у звіті рекомендації про більшу цілеспрямованість підтримки доходу фермерів очікується, що частка використовуваних сільськогосподарських площ ЄС (нині отримують понад 90 %), на які йдуть прямі виплати, істотно зменшиться і кондиціональність для них потенційно послабиться. Оскільки стандарти GAEC базуються на існуючих, установлених законодавством мінімальних вимогах, рекомендовано, щоб у майбутньому ці стандарти стимулювалися платежами за екосистему й добробут сільгосптварин, а не були частиною системи прямих платежів.

Однак А. Меттьюз¹⁴ зазначає, що рекомендований Стратегічним діалогом підхід відокремлення інструментів, призначених для соціально-еконо-

¹³ Strategic Dialogue on the Future of EU Agriculture, September 2024. 56 p. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/document/download/171329ff-0f50-4fa5-946f-aea11032172e_en?filename=strategic-dialogue-report-2024_en.pdf

¹⁴ Matthews A. What can we learn from the dismantling of GAEC 8? *Cap Reform*. 2024. Oct 13. URL: <http://capreform.eu/what-can-we-learn-from-the-dismantling-of-gaec-8/#:~:text=This%20text%20makes%20clear%20that,burden%20of%20economic%20responsibility%20for> (дата звернення: 21.12.2024).

мічної підтримки фермерів, від інструментів еколого-кліматичної підтримки матиме наслідком те, що кількість нових ресурсів, доступних для більш амбітних заходів, буде скорочена. Адже, якщо в майбутньому фермерам виплачуватимуть окремо кошти за екологічні й кліматичні заходи, які нині вони впроваджують у рамках умовності при виплатах на площу, тоді частина додаткового екологічного бюджету просто піде на підтримку екологічного статус-кво. Автор ставить запитання, чи досягнуть добровільні екологічні й соціальні заходи фермерів потрібних результатів? І, на його думку, це залишається спірним, особливо якщо необхідне цілеспрямоване фінансування не матеріалізується.

У Політичних рекомендаціях для наступного політичного циклу Президентка Європейської комісії наголосила на необхідності винагороджувати фермерів, які працюють з природою. У Висновках про Спільну аграрну політику після 2027 р., орієнтовану на фермерів, Рада ЄС закликає підтримувати окрему й незалежну САП, що містить два стовпи підтримки (доходів фермерів і сільського розвитку) з посиленою умовністю, і водночас зазначає, що добровільні екосхеми повинні стати основним інструментом «зеленого переходу» САП ЄС¹⁵.

ВИСНОВКИ

ЄС, надаючи підтримку з фондів САП, визначає умови / вимоги для фермерів, яких вони мають дотримуватися, щоб одержати фінансування, включаючи прямі виплати на гектар. Реалізація кондиціональності / умовності за фінансової підтримки фермерів, на нашу думку, є ефективною, оскільки базові виплати САП підтримують сталий розвиток фермерських господарств.

Більшість посиленних вимог до фермерів у рамках САП ЄС, запроваджених на 2023—2027 рр., після спрощень й відступів через війну в Україні та протести фермерів послаблені. Майбутня САП, як наразі заявляється, збереже підтримку за двома напрямками (доходів фермерів і сільського розвитку) із спрощеною схемою кондиціональності й більшою мірою стимулюватиме добровільну участь фермерів у екосхемах.

В Україні доцільно впровадити елементи кондиціональності надання бюджетної підтримки сільгоспвиробникам, установивши пріоритетні належні сільськогосподарські й екологічні умови, яких мають дотримуватися вітчизняні сільгоспвиробники, що прагнуть одержувати кошти в рамках будь-яких державних програм. Доцільно визначити три національних стандарти GAEC як пріоритетні, наприклад: зменшення деградації ґрунту, дотримання сівоzmіни, забезпечення мінімального ґрунтового покриття в найбільш чутливі періоди. Вони мають мультифункціональний ефект для ґрунту, врожаю і клімату. Варто також упроваджувати аграрні практики в кон-

¹⁵ Council Conclusions on a farmer-focused post 2027 Common Agricultural Policy. Council of the European Union. 10 p. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-16694-2024-INIT/en/pdf>

тексті всіх стандартів GAEC ЄС, які пріоритезує європейська спільнота. Для цілеспрямованої фінансової підтримки і тематичного навчання вітчизняних сільгоспвиробників крім державних фінансових ресурсів можна сподіватися на надходження з фондів САП ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Бородіна, О., Прокопа, І., Шубравська, О. (2025). Стратегічні орієнтири сільського господарства і сільських територій України на період до 2030 р.: відповідність європейському вибору. *Економіка України*. 68. 01(758). 03-19. <https://doi.org/10.15407/econo-myukr.2025.01.003>
- Старікова, Л. (2023). Стандарти в контексті відновлення зовнішньої торгівлі аграрною продукцією для України на післявоєнному етапі. Київ, Аграрний союз України. 27 с. URL: http://www.aau.org.ua/media/publications/1896/files/Rebuild_2023_08_05_12_10_15_347860.pdf
- Guymard, H., Détang-Dessendre, C., Dupraz, P., Delaby, L., Huyghe, C., Peyraud, J.-L., Reboud, X., Sirami, C. (2023). How the Green Architecture of the 2023-2027 Common Agricultural Policy could have been greener. *Ambio*. Vol. 52. P. 1327—1338. <https://doi.org/10.1007/s13280-023-01861-0>
- Moret-Bailly, S., Muro, M. (2024). The costs and benefits of transitioning to sustainable agriculture in the EU — a synthesis of existing knowledge. Institute for European Environmental Policy, July. 12 p. URL: <https://ieep.eu/wp-content/uploads/2024/07/The-costs-and-benefits-of-transitioning-to-sustainable-agriculture-IEEP-2024.pdf>
- Duval, J., Blanchonnet, A., Hostiou, N. (2021). How agroecological farming practices reshape cattle farmers' working conditions. *Agroecology and Sustainable Food Systems*. Vol. 45. Iss. 10. P. 1480—1499. <https://doi.org/10.1080/21683565.2021.1957062>
- Mouratiadou, I., Wezel, A., Kamilia, K., Marchetti, A., Paracchini, M., Bàrberi, P. (2024). The socio-economic performance of agroecology. A review. *Agronomy for sustainable agriculture*. Vol. 44. No. 19. <https://doi.org/10.1007/s13593-024-00945-9>
- Dudek, M., Rosa, A. (2023). Regenerative Agriculture as a Sustainable System of Food Production: Concepts, Conditions, Perceptions and Initial Implementations in Poland, Czechia and Slovakia. *Sustainability*. 15(22), 15721. <https://doi.org/10.3390/su152215721>
- Ploeg, J., Barjolle, D., Bruil, J., Brunori, G., Madureira, L., Dessein, J., Fink-Kessler, A. et al. (2019). The economic potential of agroecology: Empirical evidence from Europe. *Journal of Rural Studies*. Vol. 71. P. 46—61. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.09.003>
- Попова, О. (2016). Cross-compliance — європейський підхід взаємного дотримання зобов'язань при наданні державної підтримки сільгоспвиробникам. *Економіка і прогнозування*. № 3. С. 148—151. <https://doi.org/10.15407/eip2016.03.148>
- Попова, О., Панкратова, Л. (2023). Зелена архітектура САП ЄС: орієнтири для розбудови при повоєнному відновленні України. *Економіка України*. 66. 08(741). 78-96. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.08.078>

Надійшла 18.02.2025

Прорецензована 07.03.2025

Доопрацьована 19.03.2025

Підписана до друку 25.03.2025

REFERENCES

- Borodina, O., Prokopa, I., Shubravska, O. (2025). Strategic guidelines for Ukraine's agriculture and rural areas for the period until 2030: compliance with the European choice. *Economy of Ukraine*. 68. 01(758). 03-19. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.01.003> [in Ukrainian].
- Starikova, L. (2023). Standards in the context of the restoration of foreign trade in agricultural products for Ukraine in the post-war period. Kyiv, Agrarian Union of Ukraine. 27 p. URL: http://www.auu.org.ua/media/publications/1896/files/Rebuid_2023_08_05_12_10_15_347860.pdf [in Ukrainian].
- Guyomard, H., Détang-Dessendre, C., Dupraz, P., Delaby, L., Huyghe, C., Peyraud, J.-L., Reboud, X., Sirami, C. (2023). How the Green Architecture of the 2023-2027 Common Agricultural Policy could have been greener. *Ambio*. Vol. 52. P. 1327-1338. <https://doi.org/10.1007/s13280-023-01861-0>
- Moret-Bailly, S., Muro, M. (2024). The costs and benefits of transitioning to sustainable agriculture in the EU — a synthesis of existing knowledge. Institute for European Environmental Policy, July. 12 p. URL: <https://ieep.eu/wp-content/uploads/2024/07/The-costs-and-benefits-of-transitioning-to-sustainable-agriculture-IEEP-2024.pdf>
- Duval, J., Blanchonnet, A., Hostiou, N. (2021). How agroecological farming practices reshape cattle farmers' working conditions. *Agroecology and Sustainable Food Systems*. Vol. 45. Iss. 10. P. 1480-1499. <https://doi.org/10.1080/21683565.2021.1957062>
- Mouratiadou, I., Wezel, A., Kamilia, K., Marchetti, A., Paracchini, M., Bàrberi, P. (2024). The socio-economic performance of agroecology. A review. *Agronomy for sustainable agriculture*. Vol. 44. No. 19. <https://doi.org/10.1007/s13593-024-00945-9>
- Dudek, M., Rosa, A. (2023). Regenerative Agriculture as a Sustainable System of Food Production: Concepts, Conditions, Perceptions and Initial Implementations in Poland, Czechia and Slovakia. *Sustainability*. 15(22), 15721. <https://doi.org/10.3390/su152215721>
- Ploeg, J., Barjolle, D., Bruil, J., Brunori, G., Madureira, L., Dessein, J., Fink-Kessler, A. et al. (2019). The economic potential of agroecology: Empirical evidence from Europe. *Journal of Rural Studies*. Vol. 71. P. 46-61. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.09.003>
- Popova, O. (2016). Cross-compliance as a European approach of mutual compliance with the obligations related to government support aid for agricultural producers. *Economy and Forecasting*. No. 3. P. 148-151. <https://doi.org/10.15407/eip2016.03.148> [in Ukrainian].
- Popova, O., Pankratova, L. (2023). Green architecture of CAP of the EU: landmarks for development during the post-war reconstruction of Ukraine. *Economy of Ukraine*. 66. 08(741). 78-96. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.08.078> [in Ukrainian].

Received on February 18, 2025

Reviewed on March 7, 2025

Revised on March 19, 2025

Signed for printing on March 25, 2025

Olha Popova, Dr. Sci. (Econ.), Prof.,
Chief Research Fellow of the Department of Forms
and Methods of Management in the Agro-food Complex
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasna Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

CONDITIONALITY OF FARMER SUPPORT UNDER THE EU CAP: CHANGES AND LESSONS FOR UKRAINE

The essence of conditionality in providing financial support to farmers under the EU CAP is that funding from the CAP funds (in particular, direct payments per hectare of land) is provided only if certain conditions are met: statutory management requirements (SMR), standards of good agricultural and environmental condition (GAEC) and requirements for proper living and working conditions for agricultural workers. This “package” approach to supporting farmers brings a double win: the provided unit of funds ensures a socio-economic (as income support for them) and an environmental and climatic (appropriate measures introduced by them into agricultural practice) effect. In 2024 due to the war in Ukraine and farmers’ protests in the EU, derogations from most GAEC standards were regularized.

A comparative compliance assessment showed that the norms of the legal acts of Ukraine currently in force partially comply with the specified EU GAEC standards (nine for 2023—2027). Gaps have also been identified in four, which concern the maintenance of permanent pastures, minimum soil cover in the most sensitive periods, and maintaining nonproductive functions of agricultural land to improve biodiversity.

Substantiated proposals for the institutional and legal regularization of conditionality with the support of domestic agricultural producers will contribute to the spread of environmental and climate practices in national agriculture. It is advisable to regularize the conditionality approach to providing budget support to agricultural producers, for which it is necessary to set standards of good agricultural and environmental conditions that agricultural producers seeking to receive funding under any state programs must comply with. The identified priority GAEC standards, such as reducing soil degradation, adherence to crop rotation, ensuring minimum soil cover, should also become a component of sectoral projects for the post-war restoration of the agricultural sector of the economy. At the same time, it is advisable to continue focused work in the context of implementing all GAEC standards, as well as eco-schemes that are prioritized in the EU CAP.

Keywords: *conditionality; standards; good agri-environmental condition; derogations; compliance of norms.*

СТАЛИЙ ТА ІНКЛЮЗИВНИЙ РОЗВИТОК, ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І «ЗЕЛЕНИЙ ПЕРЕХІД»

SUSTAINABLE AND INCLUSIVE DEVELOPMENT,
ENVIRONMENTAL ECONOMICS,
AND “GREEN TRANSITION”

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.089>

УДК [330.34.014-026.16:[338.43+502/504]:[338.43+332.1]]:33.012.2

JEL: Q11

О.М. БОРОДИНА, д-р екон. наук, проф., академік НАН України,
завідувачка відділу економіки і політики аграрних перетворень
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: olena.borodina@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9937-5907>

СОЦІОЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ АГРОЕКОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Розкрито соціоекономічну сутність агроекологічної концепції розвитку сільського господарства і продовольчого забезпечення в її еволюційному становленні. Виокремлено етапи включення соціоекономічного змісту в генезис концепції агроекології у системі світової академічної науки, розглянуто компоненти агроекологічного переходу та їх прояви, наведено загальні характеристики.

Ключові слова: агроекологічна концепція; сталий розвиток; соціоекономічні за-
сади агроекології; агроекологічний перехід.

Сільське господарство і продовольче забезпечення системно взаємопов'язані з економікою, культурою, суспільством, охороною здоров'я, продовольчою безпекою і харчуванням, кліматом, біорізноманіттям і довкіллям. Сучасна агроекологія інтегрує ці соціоекономічні взаємозв'язки в агропродовольчій системі й пропонує сталий шлях виробництва сільськогосподарської продукції і продовольства одночасно в трьох його вимірах: економічному, соціальному і екологічному. Таким чином, розширивши розуміння нової динаміки явищ і процесів у сфері глобальної продовольчої безпеки за рахунок соціально-еко-

Ц и т у в а н н я: Бородина, О. (2025). Соціоекономічна сутність агроекологічної концепції розвитку сільського господарства і продовольчого забезпечення. *Економіка України*. 68. 07(764). 89-104. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.089>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

номічних аспектів¹, сучасна агроекологічна концепція враховує необхідність досягнення 15 із 17 Цілей сталого розвитку. «Найбільший внесок агроекологія здатна зробити в подолання голоду і бідності, зміцнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування й здоров'я людей (цілі № 1 і 2); боротьбу із зміною клімату і збереження екосистем (цілі № 13 і 15); подолання соціальної нерівності між людьми, створення умов для отримання молоддю гідної роботи, забезпечення гендерної рівності (цілі № 10, 8 і 5)» (Бородіна, Прокопа, 2023). Досягнення даних цілей становить соціоекономічну основу трансформаційного потенціалу сучасної агроекології у напрямі реалізації базових прав людини. У порядку денному сталого розвитку на період до 2030 р. міститься заклик до здійснення «сміливих реформаторських кроків, які настійно необхідні для того, щоб вивести світ на траєкторію сталого і життєздатного розвитку в прагненні забезпечити реалізацію прав людини для всіх»².

Агроекологія в сучасній постановці являє собою інтегрований підхід господарювання на землі, який одночасно застосовує екологічні, економічні та соціальні концепції і принципи до проектування й управління продовольчими та сільськогосподарськими системами³. Це стало відповіддю на розгортання екологічної і соціально-економічної криз промислового ведення сільськогосподарської діяльності в усьому світі. Як результат відбулось оновлення агроекології у частині теоретичних і методологічних підходів, спрямованих за результатами на підвищення стійкості сільського господарства з екологічної, соціальної і економічної точок зору (Francis et al., 2003).

Основоположними в такому напрямі досліджень стали засади справедливості й прав людини з метою мінімізації негативних зовнішніх впливів на сільські соціуми і природні системи в процесі виробництва сільськогосподарської продукції і продовольства, які мають місце в разі домінування промислового сільського господарства. У цьому полягає соціоекономічна сутність агроекології, її трансформаційний потенціал для подолання сучасних перманентних агропродовольчих криз. Розвиток наукових досліджень у цьому напрямі став результатом того, що Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (FAO) визначає агроекологію як систему господарювання, що «прагне оптимізувати взаємодію між рослинами, тваринами, людьми і навколишнім середовищем, беручи до уваги соціальні аспекти, які необхідно врахувати для стійкої та справедливої продовольчої системи»⁴.

¹ Див. детально: Бородіна, О., 2025.

² Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. UN Resolution 70/1 (2015). *United Nations*. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (дата звернення: 07.01.2025).

³ Agroecological and other innovative approaches for sustainable agriculture and food systems that enhance food security and nutrition. A report by the High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition of the Committee on World Food Security. Rome, HLPE, 2019. 163 p. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/ff385e60-0693-40fe-9a6b-79bbef05202c/content> (дата звернення: 15.01.2025).

⁴ Agroecology Knowledge Hub. *Food and Agriculture Organization of the United Nations*. URL: <https://www.fao.org/agroecology/overview/en/> (дата звернення: 15.01.2025).

Отже, **мета статті** — розкрити в історичній ретроспективі науково-прикладну сутність трансформації агроекологічної концепції організації систем господарювання в сільському господарстві, виокремити особливості її осучасненого трактування з урахуванням її соціоекономічної сутності й досягнення на цій основі ряду Цілей сталого розвитку і захисту базового права людини на якісне й безпечне продовольство для теперішніх і майбутніх поколінь.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СУТНІСТЬ АГРОЕКОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ

Зусилля щодо започаткування агроекологічної науки й розробка набору агро-екологічних принципів господарювання ініціювалися на початку минулого століття в різних контекстах різними суб'єктами з різними точками зору⁵. У дискурс міжнародних установ і організацій системи ООН визнання змін у сутності агроекологічного розвитку в соціоекономічному контексті було включено не так давно⁶ і досить динамічно розвивається протягом останніх десятиліть, а в історичній ретроспективі використання терміна «агроекологія» в науковій літературі простежується з 1930-х років. У 1960-х роках агроекологію вважали більше науковою концепцією з обмеженим прикладним застосуванням на експериментальних ділянках. У наступний період сфера агроекологічних досліджень розширилася, виокремились певні галузі агроекологічних знань, що поєднували агрономію з екологією. Після активізації у ті роки масштабних екологічних рухів, які пов'язувалися з наслідками «зеленої революції» і негативними впливами індустріального сільського господарства, агроекологія набула більшого суспільного визнання і сприяла розширенню організованих громадянських рухів, які були започатковані в 1990-х роках. ««Зелена революція» не тільки не змогла забезпечити безпечне й достатнє виробництво їжі для всіх людей, але й будувалася на помилкових настановах, що вода і дешева енергія для сільського господарства завжди будуть доступними, а клімат стабільним і незмінним...» (Altieri, 2012). Не бралось до уваги також те, що «етапи екодеструктивного впливу економіки на стан земельних ресурсів і навколишнього середовища пов'язані із змінами економічних відносин, відносин власності на землю, розвитком продуктивних сил, глобалізацією економіки і ринків» (Молдаван, 2022, с. 81).

Активний перехід від наукових теорій до агроекологічних практик відбувся у 1980-х роках і часто самоініціювався дрібними виробниками сімей-

⁵ Agroecological and other innovative approaches for sustainable agriculture and food systems that enhance food security and nutrition. A report by the High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition of the Committee on World Food Security, July 2019. HLPE report 14. 163 p. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/ff385e60-0693-40fe-9a6b-79bbe05202c/content> (дата звернення: 15.01.2025).

⁶ The 10 Elements of Agroecology: Guiding the Transition to Sustainable Food and Agricultural Systems. FAO 2018. 15 p. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/3d7778b3-8fba-4a32-8d13-f21dd5ef31cf/content> (дата звернення: 16.01.2025).

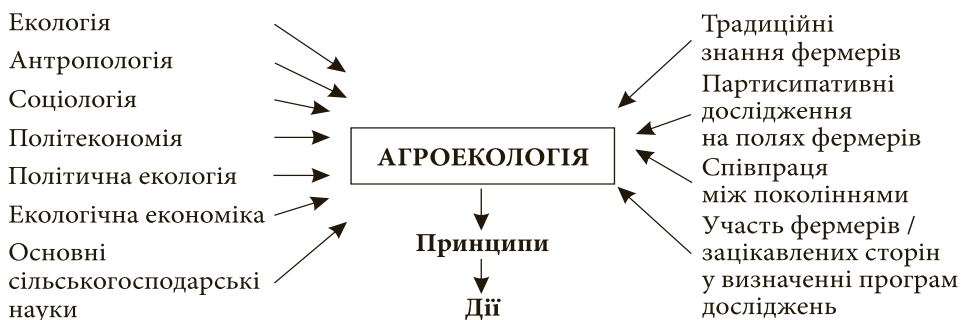

Рис. 1. Трансдисциплінарність осучасненої концепції агроекології

Джерело: розроблено і побудовано авторкою.

ного типу на окремих ділянках, що само по собі вже було складовою формування в агроекологічному напрямі включення соціоекономічних факторів розвитку зазначених видів діяльності. Відтоді й дотепер поширеність агро-екологічних досліджень змінилася від масштабів ділянки і поля до розмірів ферми і агроекосистеми. Нині в наукових працях відображається три підходи до масштабування агроекології: 1) дослідження в масштабах ділянки і поля, 2) дослідження в масштабах агроекосистеми і ферми, 3) дослідження, що охоплюють усю продовольчу систему (Wezel et al., 2009).

Якщо в 1930-х роках агроекологія як монодисципліна розглядала аспекти виробництва і захисту рослин, то в останні десятиліття вона розширилася на трансдисциплінарну безпечність людського буття, усього навколишнього середовища, розв'язання соціальних, економічних, етичних проблем сільськогосподарства, продовольчого забезпечення і сталого розвитку як такого. З огляду на міждисциплінарність агроекології як наукової дисципліни, що враховує соціофактори в розвитку і складність в усвідомленні її системної сутності, деякі сучасні дослідники стверджують, що наразі понятійний апарат агроекології як науки не чітко визначено, він не є усталеним у традиційному сенсі (Gómez et al., 2016). Зокрема, вони звинувачують агроекологію в тому, що вона не має чітко визначеного об'єкта дослідження, оскільки як такий використовують: агроекосистему, харчову систему, продовольчий суверенітет, сталі сільське господарство, сталий розвиток, сільськогосподарський розвиток тощо. Дійсно, дані категорії і теоретичні конструкції цієї сфери наукових знань обертаються навколо концепції інтегральної стійкості, яка має соціальні, економічні та екологічні виміри. Агроекологія у своїй сутності на даний час, поряд з історично отриманими результатами наукових досліджень, включає елементи традиційних знань фермерів з елементами сучасної екологічної, соціальної і агрономічної наук, формуючи тим самим основи трансдисциплінарного характеру концепції агроекології (рис. 1). Подана графічна інтерпретація такої тенденції у розвитку агроекології свідчить, що агроекологія є частиною науки роботи з людьми, філософія досліджень людських дій, яка дає методологічні відповіді для організації участі в сталому розвитку, ініційованої «знизу» (Cuéllar-Padilla, Calle-Collado, 2011).

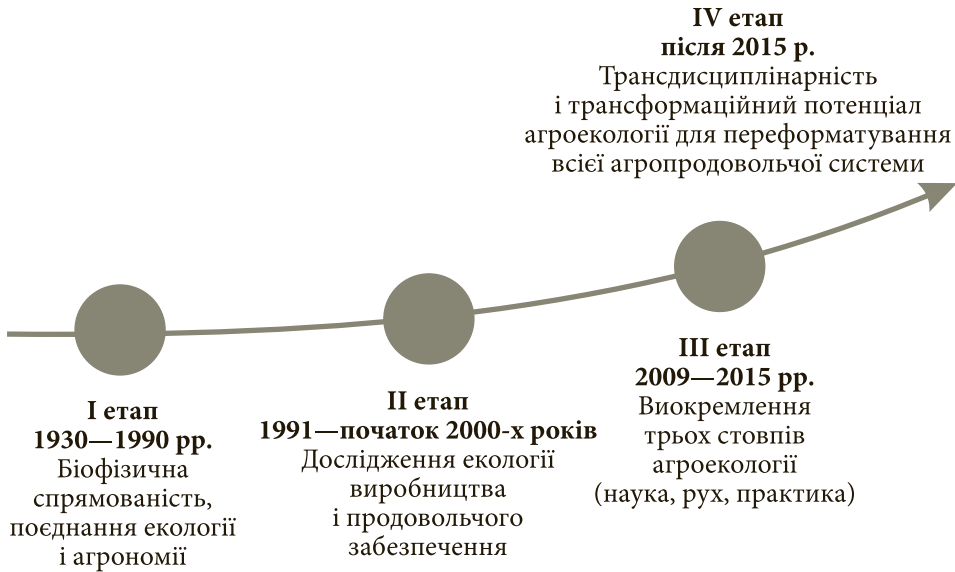

Рис. 2. Етапи еволюції агроекологічної концепції господарювання у світовій науці й практиці
Джерело: розроблено і побудовано авторкою.

У правій частині рис. 1 також відображено агроекологічний підхід інтеграції фермерських / місцевих і наукових знань, який являє собою один з основних перетинів науки і практики сучасної агроекологічної концепції. Започаткування агроекологічного переходу буде упередженим, якщо воно не включатиме бенефіціарів цього процесу, його дійових осіб. Такий підхід забезпечує природне середовище для організації партисипативного дослідження за участю, зокрема, фермерів, щоб скеровувати дослідження і дії у напрямі стійкої трансформації поточної агропродовольчої системи (Méndez et al., 2017).

Етапи розвитку агроекологічної концепції. Досягнення агроекології з академічної точки зору систематизовано за динамікою змін, які виокремлюють чотири хвилі розвитку світової агроекологічної науки і практики (рис. 2) (Galt et al., 2024).

Перший етап агроекологічних досліджень охоплював досить тривалий період з 1930-х до 1990-х років і характеризувався переважно біофізичною спрямованістю. У 1930—1960-х рр. В. Бенсін першим запровадив у науковий обіг термін «агроекологія» (Moon, 2018). Агроекологічна наукова думка розвивалася переважно в Європі в напрямі поєднання екології і агрономії. У 1970-х роках, в умовах посилення протидії «зеленій революції» і зростання наукового інтересу до підходів розв'язання екологічних і соціальних проблем сільського господарства на системному рівні, почала зароджуватися міждисциплінарна основа агроекологічного підходу. Географія агроекологічних досліджень поширилася на Латинську Америку. Там уперше вчені-агроекологи працювали разом із селянськими громадами і об'єднували інтелектуальні течії з екології тропічних систем, антропології, етнології, сільського розвит-

ку, екологічного руху, екологічної економіки, сільської соціології і вивчення місцевих систем виробництва. І це був вклад у формування соціоекономічної сутності агроекологічної концепції розвитку сільськогосподарської діяльності на основі в тому числі емпіричних практик. Такий підхід обумовлювався необхідністю знайти рішення для відновлення виснаженої ресурсної бази сільськогосподарського виробництва, яка залишилася спустошеною внаслідок агресивного наступу індустріальних технологій сільського господарства. У той період перехід селян і фермерів на агроекологічні принципи господарювання вступав у прямий конфлікт з консультаціями іноземних експертів, урядами, міжнародними агентствами і агропромисловістю, які прагнули наростити виробництва за будь-яку ціну в епоху «зеленої революції», ігноруючи інтереси сільського соціуму.

З 1970-х і до початку 2000-х років агроекологія зміцнилась як практика і наукова дисципліна. У 1978 р. було започатковано першу магістерську програму з агроекології, у 1980-х роках з'явилися основоположні праці, спрямовані на розробку теоретичних основ і наукових засад агроекології, які обґрунтували агроекологію як міждисциплінарну науку, що базувалася на безпосередній участі місцевих громад і визнанні цінності знань, створених самими селянами-фермерами поза межами західної наукової парадигми. У 1990-х роках ця дисципліна дістала ширше визнання й подальшу інституціоналізацію в Європі. У 1991 р. агроекологи почали випускати свій перший науковий журнал *Agroecología y Desarrollo* і заснували першу агроекологічну PhD програму в Інституті соціології та селянських досліджень (Institute of Sociology and Peasant Studies — ISEC) Університету Кордови (Іспанія). На початку 2000-х років відбулось експоненціальне зростання агроекологічних досліджень, що ознаменувало перехід агроекології у другу хвилю свого розвитку, яка дістала назву «інтегративне дослідження екології усєї харчової системи в контексті соціальних, економічних і екологічних вимірів» (Galt et al., 2024).

Початком третього етапу розвитку агроекології вважається 2009 р., який відзначається теоретизацією агроекологічних підходів у контексті її трьох історичних стовпів: як «науки, руху і практики», або трьох фундаментальних вимірів агроекології: 1) техніко-виробничий вимір — «агроекологія як землеробство»; 2) політико-організаційний вимір — «агроекологія як каркас», як поєднання різних систем, ландшафтів і практик, що вкорінені в регіональний контекст і поважають культурні традиції конкретної території; 3) онтологічно-епістемо-експериментальний вимір, або «агроекологія як буття» (Galt et al., 2024).

У цей період агроекологія набула інституційного визнання міжурядовими органами і міжнародними політичними колами, зокрема Радою ООН з прав людини (2010 р.), Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (2014 р.).

Нині, у своїй четвертій хвилі, яка почалась у 2015 р., агроекологія ще більше розширилася до трансдисциплінарної, спільної і трансформаційної науки, яка займається тим, як створити екологічно безпечні й соціально справедливі продовольчі системи шляхом поєднання різноманітних точок

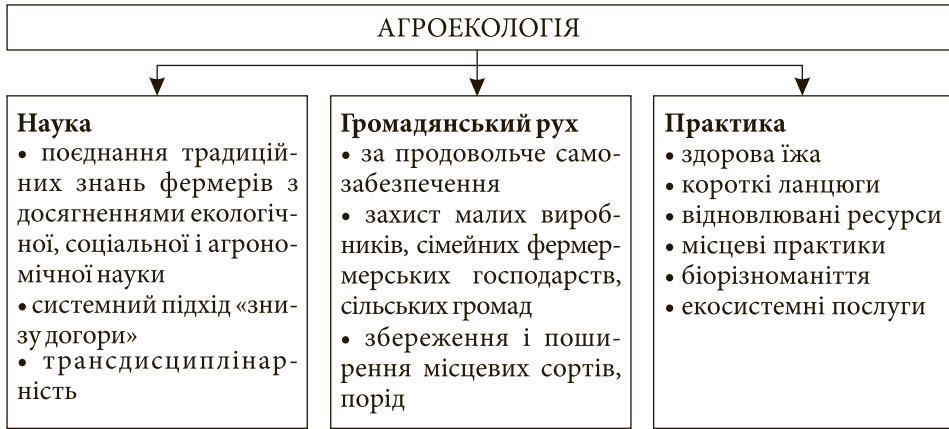

Рис. 3. Компоненти системних агроекологічних трансформацій

Джерело: розроблено і побудовано авторкою.

зору за допомогою горизонтального підходу спільної участі дослідників, фермерів і громад. Сьогодні агроекологія як дисципліна охоплює інтегровані дослідження, що поєднують агрономію, екологію і різноманітні соціальні науки (Galt et al., 2024).

Європейська асоціація агроекології розглядає останню як цілісне явище для перетворення всієї агропродовольчої системи — від ґрунту до організації людських спільнот, у тому числі ключові людські цінності⁷. Таким чином, агроекологічний перехід у європейському трактуванні набирає політекономічного наповнення і пов'язується не тільки з виробничими практиками, а й з трансформацією аграрного устрою в напрямі соціальної справедливості й прав людини.

Три взаємопов'язаних виміри агроекологічного переходу. Сучасне трактування агроекології об'єднує трансформаційний потенціал трьох взаємопов'язаних вимірів — науку, практику і потужні соціальні рухи, що їх підкріплюють (рис. 3). У такому розумінні агроекологічний перехід є цілим, яке перевершує суму його частин, що систематизують спільні дії між представниками науки, практики і рухів, сприяючи обміну знаннями і діям⁸.

Агроекологія як наука надає пріоритет дослідницькій активності на рівні спільнот, системним рішенням і підходам «знизу догори» для формування нових знань із залученням учасників виробничого процесу, а також трансдисциплінарності, що включає різні системи знань. Як практика вона базується на сталому використанні місцевих відновлюваних ресурсів, знаннях і пріоритетах місцевих фермерів, розумному використанні біорізноманіття для забезпечення екосистемних послуг і стійкості, а також на рішеннях, які забезпечують численні переваги (екологічні, економічні, соціальні, інститу-

⁷ Our Understanding of Agroecology. *Agroecology Europe*. URL: <https://www.agroecology-europe.org/our-approach/our-understanding-of-agroecology/> (дата звернення: 09.01.2025).

⁸ Там само.

ційні) від локальних до глобальних. Як рух агроєкологія захищає дрібних власників і сімейні фермерські господарства, фермерів і сільські громади, продовольче самозабезпечення, місцеві й короткі ланцюги поставок їжі, різноманітність місцевого насіння і порід, традиційну здорову і якісну їжу.

Агроєкологічні підходи дозволяють вести стійкі до клімату землеробство і тваринництво, які підтримують збереження дикої природи й використовують природний потенціал для виконання виробничих процесів, таких як запилення сільськогосподарських культур, боротьба із шкідниками, природне знищення бур'янів та ін., що формують виробничу систему агроєкологічного переходу. Фермери і громади висуваються в центр цієї активності шляхом нарощення їх людського і соціального капіталу, зміцнення їх здатності адаптувати сільськогосподарську практику відповідно до конкретних соціально-економічних, культурних, екологічних і кліматичних умов місцевості, і це формує соціально-економічний та інституційний ландшафт агроєкології.

Якщо виробничі (технологічні) прийоми агроєкологічного господарювання є досить різноманітними й розробленими, то соціоекономічні та інституційні вимагають більш детального вивчення й розгляду для вітчизняної науки і практики. Зазвичай у зарубіжній літературі дослідження соціоекономічних аспектів агроєкології включають такі сфери:

- **партисипативне управління:** забезпечення участі громадян у ухваленні рішень щодо виробництва і споживання їжі, практики управління природними ресурсами в справедливий і сталий спосіб, здійснення моніторингу і оцінки; поєднання підходів “знизу догори” для взаємодії, зокрема, у процесі формування знань; гарантування ролі та інтересів найбільш уразливих і маргіналізованих верств населення, у тому числі дрібних виробників, працівників, корінних народів, малозабезпечених містян, жінок і молоді;

- **соціальна та економічна справедливість:** посилення економічної інклюзії і соціальної згуртованості; зміцнення доступу до засобів існування і активне нівелювання нерівності; заохочення й консолідація, сприяння солідарності сільських і міських територій та поколінь громадян; підтримка соціальних і громадських моделей власності на користь суспільства в цілому, заохочення дотримання спільних відкритих прав інтелектуальної власності (на генетичні ресурси, місцеве насіння і породи); сприяння розвитку солідарної економіки й налагодженню зв'язку між виробниками і споживачами шляхом стимулювання функціонування справедливих і стабільних ринків; збереження й просування культурної спадщини;

- **захист права людини на продовольство:** продовольче самозабезпечення, гарантування достатніх запасів продуктів харчування на майбутні періоди, забезпечення рівного доступу до них для задоволення потреб у глобальному масштабі; зміцнення продовольчої самодостатності та продовольчого суверенітету;

- **переваги для дрібних виробників продуктів харчування і працівників у сільській місцевості:** створення нових можливостей для достойного працевлаштування, особливо в сільській місцевості; забезпечення надійни-

ми і безпечними місцями прикладання праці; гарантування гідних умов життя; розширення і дотримання прав працівників; забезпечення справедливого доходу; розширення доступу до природних ресурсів, інфраструктури, ринків та інформації; сприяння ефективній участі в ухваленні рішень; підтримка позитивного впливу на спільноти; визнання і збереження знань; працевлаштування молоді; обмеження відпливу працівників із сільської місцевості, сприяння зростанню їхньої чисельності;

• **гендерна справедливість і різноманітність**: визнання і валоризація продуктивної та репродуктивної діяльності жінок; забезпечення рівних прав і рівного доступу до ресурсів; ефективна партисипація в ухваленні рішень і підтримка жіночого лідерства; викорінення всіх форм насильства і утисків щодо жінок; повага до прав на стать і репродуктивне здоров'я;

• **здоров'я і безпека харчування**: споживання різноманітних, поживних, безпечних продуктів харчування в рамках здорових, диверсифікованих, стабільних раціонів, що відповідають культурі й традиціям; якісне поінформування щодо ризиків для здоров'я і переваг, пов'язаних з різними видами продовольства і моделями харчування; зменшення кількості випадків неінфекційних захворювань, пов'язаних з харчуванням; визнання традиційних лікарських засобів.

УКРАЇНСЬКИЙ АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ ПЕРЕХІД У ТРЬОХ ВИМІРАХ: НАУКА, РУХ, ПРАКТИКА

Актуалізація наукових розробок і агроекологічних практик в Україні, які активізувались у 1990-х роках, були обумовлені необхідністю вироблення практикоорієнтованих рішень для ведення сільського господарства і розвитку сільських територій, постраждалих від наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) у 1986 р. Тоді катастрофа справила суттєвий вплив на сільськогосподарський сектор, оскільки багато площ через згубну дію радіації було визнано неприйнятними для ведення сільськогосподарської діяльності, а сільські території — для перебування людей. У результаті аварії «було забруднено більше 5 мільйонів га земель, на яких виробляється продукція і проживає біля 3 мільйонів людей, втрачена значна кількість великої рогатої худоби. В перші роки після аварії практично припинено ведення вівчарства, хмелярства, льонарства в українському Поліссі, вилучено з землекористування територію зони відчуження»⁹. Одним з напрямів відновлення радіоактивно забруднених сільськогосподарських земель для їх рекультивациі і поступового введення в господарський обіг стала розробка унікальних агроекологічних прийомів обробітку ґрунту, використання особливих сільськогосподарських культур з відновлюваним потенціалом та їх науково обґрунтована ротація, застосування біологічних прийомів захисту рослин і нарощення біорізноманіття тощо.

⁹ Чорнобильська катастрофа. Довідка. 15 с. С. 4. URL: <http://www.oridu.odessa.ua/ogo/Chornobyl.pdf>

Перша складова агроекології — **наука** — отримала вагому і унікальну методологічну й емпіричну базу відновлення виробництва після техногенної катастрофи на ЧАЕС. У цей період поглиблення наукових досліджень у сфері агроекології супроводжувалось інституційними змінами в системі Академії аграрних наук і заснуванням Інституту агроекології і біотехнології, де згодом сформувалися наукові школи агроекологів, до яких увійшли такі відомі вітчизняні вчені, як О. Созінов, О. Тараріко, М. Масюк, М. Городній, В. Писаренко, А. Бабич, О. Зінченко, О. Фурдичко та ін. Підготовку кадрів вищої освіти здійснював спеціально перепрофільований Житомирський агроекологічний університет, підрозділи агроекологічної науки і освіти створювалися в установах регіонального рівня. З часом науковий і практичний інтерес до агроекологічних знань і практик був втрачений, оскільки експортна орієнтація і комерціалізація сільського господарства на основі монокультуризації зробили досягнення вітчизняної аграрної науки незатребуваними. Сучасні українські вчені, які займаються агроекологією, досліджують екологічні аспекти агрономічних процесів і обґрунтованість екологоорієнтованих технологічних рішень у сільськогосподарському виробництві. Вважається, що «...предметом агроекології є посіви і насадження с.-г. культур, тваринництво, агроландшафти у взаємозв'язку з довкіллям. <...> Основне завдання агроекології — оптимізація системи землеробства й рослинництва; розроблення теоретичних і практичних основ екологічно безвідходного і нешкідливого виробництва продукції рослинництва, тваринництва, формування агроландшафтів, що зберігають гармонійну рівновагу з біосферою; орієнтація технології вирощування с.-г. культур і тварин на створення балансу природних ресурсів; оцінка екологічної обґрунтованості заходів і екологічних рішень у системі АПК»¹⁰.

Друга складова — **громадський рух за агроекологічний перехід в Україні** — перебуває в зародковому стані. Він поки що недостатньо інституціалізований, розрізнений і проявляється як окремі агроекологічні ініціативи. Тут слід відзначити мережу центрів пермакультури, об'єднаних громадською спілкою «Пермакультура в Україні», які пропагують пермакультурні технології, демонструють їх ефективність у різних регіонах і співпрацюють із загальноєвропейською мережею пермакультурного навчання і демонстрацій (The European Permaculture Network — EuPN).

У 2017 р. була зареєстрована громадська спілка «Біодинаміка України», яка створила Платформу для навчання й обміну досвідом з біодинаміки в Україні, на базі якої в тому ж році запрацювала школа біодинаміки. Для всіх зацікавлених у впровадженні біодинамічного землеробства на базі українських органічних і біодинамічних господарств проводилися навчання європейськими фахівцями. Іншою відомою громадською ініціативою є мережа екопоселень, яка формалізована як ГО «Глобальна мережа екопоселень України». Це об'єднання консолідує інтереси і прагнення екологічних спіль-

¹⁰ Енциклопедія сучасної України: Агроекологія. URL: <https://esu.com.ua/article-42586>

нот до розвитку екопоселень в Україні з метою поширення екологічних цінностей і загальнолюдської філософії життя в гармонії з природою і суспільством («агроекологія як буття»). Українська мережа екопоселень є частиною Глобальної мережі й підтримує зв'язки із зарубіжними організаціями.

Певною мірою до громадських рухів захисту агроекологічних цінностей також слід віднести об'єднання виробників органічної продукції, а саме: Асоціацію учасників біовиробництва «БІОЛан Україна», Федерацію органічного руху України, Спілку виробників сертифікованих органічних продуктів «Органічна Україна», Громадську спілку «Український Органічний Кластер», об'єднання «Органічна Ініціатива» тощо. За своєю суттю вони відстоюють інтереси органічних виробників і мало опікуються соціоекономічними та інституційними аспектами агроекологічного переходу¹¹. Хоча вони використовують агроекологічні прийоми і практики, однак у системі соціоекономічних відносин копіюють бізнесові стратегії корпоративного типу, оскільки орієнтуються переважно на експортні ринки для максимізації власного прибутку¹².

Крім сертифікованих органічних господарств агроекологічні прийоми використовують і власники несертифікованих сімейних фермерських і особистих селянських господарств фермерського типу, фермерські домогосподарства, яких, за даними Державної служби статистики України, у 2021 р. налічувалося 8,227 млн, з них 3,955 млн — особисті селянські господарства. Усі ці домогосподарства займаються сільськогосподарською діяльністю для сімейного продовольчого забезпечення, збереження традиційної культури споживання і засобів існування за місцем проживання, «малоінвазивних» дрібноконтурних систем господарювання з обмеженим використанням зовнішніх ресурсів тощо. З точки зору соціоекономічного виміру ці ознаки більшою мірою наближають їх господарські системи до сучасних агроекологічних, ніж сертифікованого органічного сектору.

Якщо порівнювати вітчизняне трактування агроекології з шкалою поетапної еволюції світового агроекологічного доробку, то в наших наукових розвідках агроекологічна концепція все ще перебуває на початковому етапі біофізичної спрямованості, або на етапі техніко-виробничого виміру «агроекологія як землеробство» (див. рис. 2). Певне відставання від усвідомлення соціоекономічних аспектів агроекології та її трансформаційного потенціалу для формування сталих і справедливих агропродовольчих систем у вітчизняних практиках і соціальних рухах також спостерігається.

Щоб відбулось осучаснення вітчизняних агроекологічних наративів і вони могли розвиватись як наука і практика у відповідності з міжнародними

¹¹ За даними ОрганікІнфо, станом на кінець 2022 р. в Україні налічувалося 462 органічних оператори, включаючи 380 сільськогосподарських виробників; загальна площа органічних сільськогосподарських земель становила 246 126 га, із статусом земель перехідного періоду — 17 493 га. URL: <https://organicinfo.ua/news/results-of-2023/> (дата звернення: 02.04.2025).

¹² Корогод О. Як дипломати допомагають просувати органічних виробників на міжнародних ринках. *Економічна правда*. 2023. 21 сер. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2023/08/21/703411/> (дата звернення: 02.04.2025).

настановами, в Україні необхідно чітко зрозуміти, як працює влада великих корпорацій, і вміти їй протистояти. Досягти цього можна лише завдяки широкій економічній і політекономічній освіті, активній роботі з людьми на місцях і спільним діям, які зміцнюють економічну демократію дрібнотоварного господарювання, переорієнтовують державні інституції і змушують їх працювати прозоро та підзвітно. Для подолання корпоративної влади в продовольчій системі потрібен комплексний агроекологічний підхід, який поєднуватиме науку, практику і активний громадянський рух. Саме завдяки трансформаційному потенціалу агроекології та її здатності об'єднувати людей та існувати в гармонії з природою і один з одним стає можливим отримати політичну силу для здійснення фундаментальних демократичних змін, необхідних вітчизняній продовольчій системі в період повоєнного відновлення.

ВИСНОВКИ І ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

Агроекологія набула істотно нового значення в політичних дебатах у сфері глобальної продовольчої безпеки в новій нормальності у зв'язку з екзистенційними викликами сьогодення. Інтегровані соціоекономічні та екологічні засади агроекології, право людини на продовольство і чисте довкілля запроваджено в міжнародний науковий дискурс щодо формування стійких продовольчих систем і досягнення цілей сталого розвитку, на основі яких формуватимуться соціальна справедливість і політична сила для здійснення фундаментальних демократичних перетворень на глобальному, національному, регіональному і локальному рівнях у сфері продовольчого забезпечення.

Агроекологічний перехід — це трансформація сільського господарства і харчової системи від ґрунту і виробничих практик до організації людських спільнот і базових людських цінностей у виробництві й споживанні сільськогосподарської продукції та продовольства. Агроекологічний перехід поєднує три взаємопов'язаних виміри: науку, практику і соціальні рухи. Як наука агроекологія надає пріоритет дослідницьким діям на рівні людських спільнот, цілісним науковим підходам «знизу догори», трансдисциплінарності, що включає різні системи знань. Як практика перехід базується на сталому використанні місцевих відновлюваних ресурсів, знаннях і пріоритетах місцевих фермерів, розумному використанні біорізноманіття для забезпечення екосистемних послуг, а також на рішеннях, які підтримують екологічні, економічні й соціальні переваги. Як рух агроекологічний перехід сприяє захисту продовольчого самозабезпечення, дрібних власників, сімейних фермерських господарств, сільських громад; відновленню місцевих коротких ланцюгів поставок здорової та якісної їжі від виробника до споживача; збереженню різноманітності місцевого генофонду насіння і порід тварин.

Сучасні агроекологічні практики — це не «повернення в минуле», а застосування наукомістких, системних підходів до виробництва продуктів харчування, спрямованих на будь-яке пом'якшення деструктивних впливів на природу і суспільство в поєднанні з перевіреними часом традиційними мето-

дами господарювання, які підтримували життя людей протягом попередніх тисячоліть. Агроекологічні ферми є такими ж сучасними, цифровізованими, високотехнологічними і динамічними, як і будь-які інші, але працюють у гармонії з природою і суспільством.

Крім виробничих практик агроекологія змінює суспільні виробничі відносини в сільському господарстві для перегрупування виробленого багатства і відновлення суспільного контролю за розподілом вигод від виробництва і торгівлі. Соціоекономічну сутність агроекології як складової організації усєї агропродовольчої системи формують людські й соціальні цінності, включаючи принципи соціальної справедливості й прав людини, підтримку автономії та добробуту виробників продовольства і сільськогосподарської продукції сімейного типу, сприяння укоріненню суспільно значущих, солідарних систем господарювання і зміну форм взаємодії людини з природою.

Соціоекономічні виміри агроекологічного господарювання полягають у такому: 1) покращення соціального благополуччя, у тому числі за рахунок підвищення продовольчої безпеки, розширення різноманітності раціону, сприяння культурно значущому харчуванню; 2) розбудова місцевих ринків, налагодження прямих зв'язків між виробниками і споживачами, створення коротких агропродовольчих ланцюгів і підвищення рівня зайнятості; 3) зростання засобів до існування на сільських територіях за рахунок збільшення доходів, зменшення залежності від зовнішніх витрат, більшої фінансової автономії і продовольчого самозабезпечення.

Майбутнє сільського господарства України великою мірою залежатиме від того, чи вдасться в процесі відновлення виробничого і експортного потенціалів аграрної галузі зупинити деградацію ґрунтів, водних ресурсів, біорізноманіття, людського потенціалу села, захистити природу і довкілля для майбутніх поколінь. У цих умовах агроекологічний перехід може сприяти формуванню національно укоріненого аграрного і сільського розвитку, за результатами якого країна може забезпечити виробництво продовольства на сталій основі в середньо- і довгостроковій перспективі, успішно інтегруватися в спільний європейський простір відповідно до його «зеленого майбутнього». З цією метою в Україні вже сьогодні потрібно розширювати практику агроекологічного господарювання і переспрямувати дослідження та інші механізми фінансової підтримки на ініціювання агроекологічного переходу, щоб зробити дійсно екологічно розумні та соціально справедливі практики господарювання основними, захистити базове право українця на якісне й безпечне продовольство.

Статтю підготовлено в рамках виконання НДР «Substantiation and measures for implementation of a human rights-based integrated approach to rural development, food security and land policy in post-war rebuilding of Ukraine», фінансованої у рамках «Long-term program of support of the Ukrainian research teams at the Polish Academy of Sciences carried out in collaboration with the U.S. National Academy of Sciences with the financial support of external partners» і НДР «Соціоекономічний вимір переходу сільського господарства та сільських територій України до розвитку на засадах агроекології» (державний реєстраційний № 0123U100819).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Бородіна, О. (2025). Методологічні засади сучасної агроекологічної науки: критичний аналіз. *Економічна теорія*. № 1. С. 97—118. <https://doi.org/10.15407/etet2023.03.044>
- Бородіна, О., Прокопа, І. (2023). Соціоекономічна складова розвитку сільського господарства і села на засадах агроекології: науково-прикладні аспекти. *Економіка України*. 66.5(738). 82-96. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.05.082>
- Francis, C., Lieblein, G., Gliessman, S., Breland, T. (2003). Agroecology: The Ecology of Food Systems. *Journal of Sustainable Agriculture*. 22(3). 99-118. https://doi.org/10.1300/J064v22n03_10
- Altieri, M. (2012). The scaling up of agroecology: spreading the hope for food sovereignty and resiliency. *Sustainable Agriculture Reviews*. Vol. 11. P. 1—29. https://doi.org/10.1007/978-94-007-5449-2_1
- Молдаван, Л. (2022). Конфліктність у взаємодії економіки і природи та роль агроекології як важливого способу її упередження. *Економіка України*. 65. 2(723). 75-90. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.02.075>
- Wesel, A., Bellon, S., Doré, T., Francis, C., Vallod, D., David, C. (2009). Agroecology as a science, a movement and a practice. A review. *Agronomy for Sustainable Development*. Vol. 29. No. 4. P. 503-515. <https://doi.org/10.1051/agro/2009004>
- Gómez, L., Ríos-Osorio, L., Eschenhagen-Durán, M. (2016). Key Concepts of Agroecology Science. A Systematic Review. *Tropical and Subtropical Agroecosystems*. Vol. 19. Núm. 2. P. 109—117. <https://doi.org/10.56369/tsaes.2156>
- Cuéllar-Padilla, M., Calle-Collado, Á. (2011). Can we find solutions with people? Participatory action research with small organic producers in Andalusia. *Journal of Rural Studies*. Vol. 27. P. 372—383. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2011.08.004>
- Méndez, V., Caswell, M., Gliessman, S., Cohen, R. (2017). Integrating Agroecology and Participatory Action Research (PAR): Lessons from Central America. *Sustainability*. 9 (5), 705. URL: <https://doi.org/10.3390/su9050705>
- Galt, R., Pinzón, N., Robinson, N., Coronil, M. (2024). Agroecology and the social sciences: A half-century systematic review. *Agricultural Systems*. 216 (3-4). <https://doi.org/10.1016/j.agsy.2024.103881>
- Moon, D. (2018). Agronomy for the steppe: the Development of «Dry Farming» in the Russian Empire. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*. Vol. 63. Iss. 2. P. 378—396. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu02.2018.204>

Надійшла 14.02.2025

Прорецензована 28.03.2025

Доопрацьована 08.04.2025

Підписана до друку 15.04.2025

REFERENCES

- Borodina, O. (2025). Methodological principles of modern agroecological science: a critical analysis. *Economic Theory*. No. 1. P. 97-118. <https://doi.org/10.15407/etet2025.01.097> [in Ukrainian].
- Borodina, O., Prokopa, I. (2023). Socio-economic component of agriculture and rural development on the basis of agroecology: scientific and applied aspects. *Economy of Ukraine*. 66. 5(738). 82-96. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.05.082> [in Ukrainian].

- Francis, C., Lieblein, G., Gliessman, S., Breland, T. (2003). Agroecology: The Ecology of Food Systems. *Journal of Sustainable Agriculture*. 22(3). 99-118. https://doi.org/10.1300/J064v22n03_10
- Altieri, M. (2012). The scaling up of agroecology: spreading the hope for food sovereignty and resiliency. *Sustainable Agriculture Reviews*. Vol. 11. P. 1-29. https://doi.org/10.1007/978-94-007-5449-2_1
- Moldavan, L. (2022). Conflict in the interaction of economy and nature and the role of agroecology as an important way to prevent it. *Economy of Ukraine*. 65. 2(723). 75-90. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.02.075> [in Ukrainian].
- Wazel, A., Bellon, S., Doré, T., Francis, C., Vallod, D., David, C. (2009). Agroecology as a science, a movement and a practice. A review. *Agronomy for Sustainable Development*. Vol. 29. No. 4. P. 503-515. <https://doi.org/10.1051/agro/2009004>
- Gómez, L., Ríos-Osorio, L., Eschenhagen-Durán, M. (2016). Key Concepts of Agroecology Science. A Systematic Review. *Tropical and Subtropical Agroecosystems*. Vol. 19. Núm. 2. P. 109-117. <https://doi.org/10.56369/tsaes.2156>
- Cuéllar-Padilla, M., Calle-Collado, Á. (2011). Can we find solutions with people? Participatory action research with small organic producers in Andalusia. *Journal of Rural Studies*. Vol. 27. P. 372-383. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2011.08.004>
- Méndez, V., Caswell, M., Gliessman, S., Cohen, R. (2017). Integrating Agroecology and Participatory Action Research (PAR): Lessons from Central America. *Sustainability*. 9 (5). 705. <https://doi.org/10.3390/su9050705>
- Galt, R., Pinzón, N., Robinson, N., Coronil, M. (2024). Agroecology and the social sciences: A half-century systematic review. *Agricultural Systems*. 216 (3-4). <https://doi.org/10.1016/j.agsy.2024.103881>
- Moon, D. (2018). Agronomy for the steppe: the Development of «Dry Farming» in the Russian Empire. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*. Vol. 63. Iss. 2. P. 378-396. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu02.2018.204>

Received on February 14, 2025

Reviewed on March 28, 2025

Revised on April 8, 2025

Signed for printing on April 15, 2025

Olena Borodina, Dr. Sci. (Econ.), Prof.,
Academician of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Economics and Policy of Agrarian Transformations
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasna Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

SOCIO-ECONOMIC ESSENCE OF THE AGROECOLOGICAL CONCEPT OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT AND FOOD PROVISION

The internationally recognized need to transition to sustainable agri-food systems that provide a net positive impact on nutrition, the environment and livelihoods has led to the renewal of the concept of agroecology as a theoretical and methodological approach, supported by a socio-economic dimension and aimed at increasing the sustainability of agriculture. This methodological approach is based on the principles of justice and human rights, focused on minimizing negative externalities for rural societies and natural systems in the process of agricultural and food production.

The agroecological concept in its modernized sense is a combination of science, production practices and social movements for justice and sustainable development, aimed at the fundamental transformation of agri-food systems in the interests of society and for adaptation to climate change. Modern agroecological practices are not a “return to the past”, but the application of science-driven, systemic approaches to agricultural production, aimed at mitigating destructive impacts on nature and society in combination with time-tested traditional farming methods that work within the framework of natural and social processes. The result of farming on agroecological principles is a change not only in production, but also in social production relations, the significant consequences of which are the regrouping of produced wealth and the restoration of social control over the distribution of benefits from the production and trade in agricultural products and food.

The future of Ukrainian agriculture will largely depend on whether, in the process of restoring its production and export potential, it will be possible to foster the formation of nationally rooted agrarian and rural development resulting in the country’s capability to ensure food production on a sustainable basis in the medium and long term and successfully integrate into the EU. The agricultural sector today is not only about production and export, but also about environmental sustainability, public health and economic inclusion. Agroecological transition guarantees the achievement of these goals.

Keywords: *agroecological concept; sustainable development; socio-economic principles of agroecology; agroecological transition.*

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ЕТИКА

Доступ до змісту журналу. Журнал «Економіка України» розповсюджується за передплатою друкованого або електронного варіанта. Відкритий доступ до повних версій статей журналу є на сайті журналу і на сайті Національної бібліотеки імені Вернадського відразу після їх розміщення.

Принципи. Редакційна політика журналу заснована на принципах об'єктивності та неупередженості при відборі статей з метою їх публікації; високих вимог до якості наукових досліджень; обов'язковості та конфіденційності рецензування статей; додержання колегіальності при ухваленні рішень щодо публікації статей; доступності та оперативності у спілкуванні з авторами; суворого дотримання авторських і суміжних прав (з укладанням з кожним автором (співавтором) Ліцензійного договору на використання твору).

Запобігання протизаконним публікаціям є відповідальністю кожного автора, редактора, рецензента, видавця, організації.

Етика публікацій. Редакційна колегія журналу вимагає від авторів наслідувати формальним та етичним правилам підготовки і публікації наукових робіт, що вони подають до редакції. Ці норми зумовлено стандартами якості наукових статей, прийнятими у світовому науковому співтоваристві, зокрема публікаційними принципами Publishing Ethics Resource Kit (PERK), рекомендаціями Elsevier, Комітету з етики публікацій (Committee on Publication Ethics, COPE), етичним кодексом вченого України, а також досвідом роботи іноземних та українських професіональних спільнот, наукових організацій, редколегій та редакцій видань.

Етичні зобов'язання редакційної колегії журналу

1. Редакційна колегія несе відповідальність за рівень наукового наповнення журналу.
2. Всі наукові матеріали проходять ретельний відбір через подвійне «сліпе» рецензування. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити статтю або повернути її на доопрацювання. Автор зобов'язаний доопрацювати статтю відповідно до зауважень рецензентів.
3. Редакційна колегія оцінює рукописи щодо їх наукового змісту без будь-яких расових, гендерних, сексуальних, релігійних, етнічних або політичних упереджень. Вона виносить об'єктивні рішення, які не залежать від комерційних або інших інтересів, і забезпечує чесний процес рецензування.
4. Редакційна колегія може відхилити рукопис без рецензування, якщо вважає, що він не відповідає профілю або в тексті виявлено плагіат.
5. Редакційна колегія виступає проти фальсифікації, плагіату, направлення автором одного рукопису до кількох журналів, багаторазового копіювання тексту статті в різних місцях, введення громадськості в оману щодо реального внеску автора в опубліковану наукову роботу.
6. Редакційна колегія має право вилучити вже опубліковану статтю в разі виявлення порушення будь-яких прав або загальноприйнятих норм наукової етики. Про даний факт вилучення статті редакція повідомляє як автору статті, так і організації, де було виконано дослідження.
7. Співробітники редакції не надають іншим особам інформації, пов'язаної із змістом рукописів, що перебувають на розгляді, крім осіб, які беруть участь у її фаховій оцінці.
8. Згідно з міжнародним законодавством щодо додержання авторського права на електронні інформаційні ресурси, матеріали сайту не можуть бути відтворені повністю або частково в будь-якій формі (електронній чи друкованій) без попередньої письмової згоди редакції журналу. При використанні опублікованих матеріалів у контексті інших документів обов'язково необхідними є посилання на першоджерело.
9. Редактори, автори і рецензенти повинні повідомляти про свої інтереси, які можуть вплинути на їх об'єктивність при редагуванні та рецензуванні матеріалів статей (випадок конфлікту інтересів). Такими можуть бути інтереси інтелектуального плану, фінансові, персональні, політичні, релігійні.

Етичні зобов'язання автора

1. Автор несе повну відповідальність за зміст статті і сам факт її публікації.
2. Автор повинен цитувати ті публікації, які мали визначальний вплив на суть викладеного у статті. Необхідно також належним чином вказувати джерела принципово важливих матеріалів, використаних у даній роботі, якщо вони не були отримані самим автором.
3. Є недопустимими плагіат як оригінальна робота і подання до публікації раніше надрукованої статті. У випадку виявлення зазначених фактів відповідальність несе автор.
4. Співавторами статті мають бути всі ті особи, які зробили вагомий науковий внесок у подану роботу і поділяють відповідальність за отримані результати. Автор, який подає рукопис до публікації, відповідає за те, щоб до списку співавторів були включені тільки ті особи, які відповідають критерію авторства, і бере на себе відповідальність за згоду інших авторів статті на її публікацію в журналі.

EDITORIAL POLICY AND ETHICS

Access to the contents of the journal. The journal «Economy of Ukraine» is circulated by the subscription of a printed or electronic version. The open access to the full versions of articles are on the journal's site and on the site of the Vernadsky National Library of Ukraine immediately after their posting.

Principles. The editorial policy of the journal is based on the principles of objectivity and impartiality at the selection of manuscripts with the purpose of their publication; high exactions to the quality of scientific studies; obligation and confidentiality of the reviewing of manuscripts; compliance of the collectivity in the decision making concerning the publication of manuscripts; accessibility and immediacy of the communication with the authors; strict compliance of author's and related rights (with the conclusion of the License agreement for the use of the work with each author (coauthor)).

The prevention of illegal publications is the responsibility of each author, editor, reviewer, publisher, and organization.

Ethics of publications. The Editorial Board of the journal demands that the authors keep the appropriate level of formal and ethical rules in the preparation and the publication of scientific works submitted to the Editorial Board of the journal. These norms are determined by the quality standards for scientific articles accepted in the world scientific community, in particular, by the publication principles of the Publishing Ethics Resource Kit (PERK), recommendations of the academic publishing house Elsevier, Committee on Publication Ethics (COPE), the ethic code of Ukraine's scientists, and the work experience of foreign and Ukrainian professional communities, scientific institutions, editorial boards, and editorial staffs.

Ethic obligations of the Editorial Board of the journal

1. The Editorial Board is responsible for the level of the scientific content of the journal.
2. All scientific materials pass the careful selection and the «blind» reviewing. The Editorial Board reserves the right to reject a manuscript or to return it for a modification. The author must rework the manuscript in correspondence with the remarks of reviewers.
3. The Editorial Board evaluates manuscripts for their scientific content without any racial, gender, sexual, religious, ethnic or political bias, and makes the objective decisions independent of commercial or other interests, and ensures the fair process of reviewing.
4. The Editorial Board can reject a manuscript without reviewing, by considering that it does not correspond to the profile of the journal or plagiarism is detected in the text.
5. The Editorial Board opposes the falsification, plagiarism, submission of a single work into several journals, multiple copying of article's text in different places, and misleading the community as for author's real contribution to a specific scientific work.
6. The Editorial Board has right to withdraw the published article in the case of the violation of any rights or commonly accepted norms of the scientific ethics. About such fact of the withdrawal of the article, the Editorial Board will inform the author and the organization, where such work was executed.
7. The editorial staff provides no information concerning the content of a manuscript under consideration to any persons, except for those participating in its professional assessment.
8. According to the international legislation as for the compliance of author's rights, the materials of a site cannot be reproduced completely or partially in any form (electronic or printed) without the preliminary written agreement of the Editorial Board of the journal. If the published materials are used in the context of other acts, the citation of the original source should be obligatorily made.
9. Editors, authors, and reviewers must inform about their interests, which would affect their objectivity at the editing and reviewing of the manuscripts (the case of a conflict of interests). Such can be the intellectual, financial, personal, political, or religious interests.

Ethic obligations of authors

1. The author bears the complete responsibility for the content of the article and for the very fact of its publication.
2. The author should cite those publications that had the defining influence on the essence of studies presented in the article and those that can rapidly inform the reader about the earlier works important for the comprehension of the given trend. It is necessary also to properly indicate the sources of basically significant results used in the, if those results were not got by the author his/herself.
3. The plagiarism as an original work and the submission of the earlier published article are impermissible. If such facts will occur, the author will bear the complete responsibility.
4. Coauthors of the article should be those persons who gave a weighty scientific contribution to the submitted work and share liability for the obtained results. The author submitting the manuscript for the publication is responsible for that the list of coauthors includes only those persons who correspond to the authorship criterion and takes the responsibility for the consent of other authors of the manuscript for its publication in the journal.

**ТРИВАЄ ПЕРЕДПЛАТА
на II півріччя 2025 р.**

За Каталогом видань України «Преса поштою»:

- у відділеннях поштового зв'язку
- в операційних залах поштамтів у пунктах приймання передплати
- через сервіс Укрпошти «Онлайн-передплата»

Передплатний індекс 74158

Рекомендовано до друку Редакційною колегією журналу
(протокол № 7 від 15.07.2025 р.)

Recommended for publication by the Editorial board
(Minutes No. 7 of July 15, 2025)

При передруку посилання на журнал «Економіка України» обов'язкове
While using refer to «Economy of Ukraine» is obligatory

Адреса редакції:

01011, Київ, вул. Панаса Мирного, 26, кім. 602

тел. +38 (044) 280-12-34

E-mail: econom-ukraine@ukr.net

<https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/economyukr/index>

Редактор *І.В. Корнієнко*

Перекладач *А.О. Чепиленко*

Комп'ютерна верстка *К.М. Васильковська*

Підп. до друку 21.07.2025. Формат 70 × 108/16.

Гарн. Minion Pro. Тираж 122 прим.

Видавець і виготовлювач: ВД «Академперіодика» НАН України, 01004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001.

